

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Πτυχιακή εργασία

Μαρία Κοσκινά

Η αντιστασιακή δράση των γυναικών στο Βόλο και το Πήλιο (1941-1944)

1^{ος} επιβλέπων καθηγητής: Πολυμέρης Βόγλης

2^{ος} επιβλέπων καθηγητής: Δημήτριος Μπιλάλης

Βόλος 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΟ ΒΟΛΟ

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟ ΒΟΛΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΗΛΙΟ

2.1 ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

2.2 ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

2.3 ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟ ΑΓΩΝΑ

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

3.1 Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΗΛΙΟΥ ΣΤΟΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟ ΑΓΩΝΑ: ΟΙ ΒΟΗΘΗΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

3.2 Η ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΣΤΟΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟ ΑΓΩΝΑ

3.3 ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΤΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟ ΑΓΩΝΑ

ΤΕΤΕΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η «ΠΟΛΙΤΙΚΗ» ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

4.1 Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΕ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ

4.2 Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΕ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

ΠΕΠΜΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟΝ ΕΦΕΔΡΙΚΟ ΕΛΑΣ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην εργασία αυτή θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε την αντιστασιακή δράση που ανέπτυξαν οι γυναίκες στο Βόλο και το Πήλιο. Συγκεκριμένα, αρχικά θα περιγράψουμε τις βασικές προϋποθέσεις που επέτρεψαν τη συμμετοχή τους στον αντιστασιακό αγώνα. Συνεχίζοντας, θα εξετάσουμε τις διάφορες μορφές αντιστασιακής δράσης που ανέπτυξαν οι γυναίκες στο Βόλο και το Πήλιο και θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τα αίτια που τις οδήγησαν στη δραστηριοποίηση αλλά και τα οφέλη που αποκόμισαν.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΟ ΒΟΛΟ

Το μεγαλύτερο όφελος που αποκόμισαν οι γυναίκες από την αντιστασιακή τους δράση ήταν η βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης. Αυτό, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, αποτελούσε κι έναν από τους πρωταρχικούς στόχους του εαμικού κινήματος. Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε, πρώτον, να εξετάσουμε την κοινωνική θέση των γυναικών κατά το Μεσοπόλεμο, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα πως αυτή βελτιώθηκε κατά την αντιστασιακή περίοδο. Δεύτερον, θα δούμε πως το ΚΚΕ άρχισε να ενδιαφέρεται για τη κοινωνική χειραφέτηση των γυναικών ήδη από τη μεσοπολεμική περίοδο. Συγκεκριμένα, στο Μεσοπόλεμο θα μπορούσαμε να πούμε πως κυριαρχούσε η έμφυλη ανισότητα. Οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από το δημόσιο χώρο. Στο λόγο της μεταξικής δικτατορίας η γυναίκα παρουσιαζόταν ως βασίλισσα του οίκου, ιέρεια της οικογένειας και κυρίως μητέρα. Επιπλέον, η ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων ήταν τόσο πολιτική όσο και κοινωνική. Ειδικότερα, οι γυναίκες δε διέθεταν δικαίωμα ψήφου. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η χρονιά 1930 όταν δόθηκε σε αυτές το δικαίωμα της ψήφου στις δημοτικές εκλογές. Ωστόσο, η ψήφος δεν ήταν καθολική, αλλά δόθηκε με περιορισμούς και αφορούσε μόνο όσες είχαν υπερβεί το τριακοστό έτος της ηλικίας τους και ήταν εγγράμματες ενώ δεν είχαν το δικαίωμα να θέσουν υποψηφιότητα. Επιπλέον, ακόμη και αυτές που είχαν το δικαίωμα και επιθυμούσαν να το ασκήσουν αντιμετώπιζαν δυσκολίες. Η εγγραφή τους στα δημοτολόγια ήταν δαπανηρή και χρονοβόρα ενώ οι αρχές δεν τις αντιμετώπιζαν ευνοϊκά. Τελικά, μόνο το 10-15% των γυναικών που είχαν συμπληρώσει το τριακοστό έτος της ηλικίας τους ψήφισαν στις δημοτικές εκλογές του 1934. Εκτός από πολιτική, η ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων ήταν και κοινωνική, καθώς υπήρχαν διακρίσεις σε βάρος τους που ήταν νομοθετικά κατοχυρωμένες, ιδιαίτερα στον τομέα της εργασίας¹.

Η γυναικεία μισθωτή εργασία στο βιομηχανικό κλάδο αποτελούσε έναν τομέα όπου η έμφυλη ανισότητα ήταν έκδηλη. Η περίπτωση της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου στο Βόλο ήταν χαρακτηριστική. Αρχικά, να επισημάνουμε πως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η εξάπλωση του καπιταλισμού και η εκβιομηχάνιση οδήγησαν στη μαζική είσοδο των γυναικών στη μισθωτή εργασία. Μάλιστα, ιδιαίτερα

¹ Βλ. Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες. Κοινωνικό ζήτημα», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τμ.2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 342,349,354 · Φώφη Λαζάρου, «Η χειραφέτηση των γυναικών στην Αντίσταση», στο: Στέλιος Κούλογλου (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, 3^η έκδ., Βιβλιοπωλείον της εστίας, Αθήνα 2006, σ.85 · Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 52,53,58-59,86-87.

μεγάλο ποσοστό των γυναικών κατευθύνθηκε προς τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες. Η διεύρυνση της παραγωγής δημιούργησε κάποιες οικονομικές ανάγκες σε σχέση με την εργατική δύναμη και συγκεκριμένα ανάγκη για φθηνή και εφεδρική εργασία, την οποία κάλυψαν γυναίκες².

Ας επικεντρωθούμε, τώρα, στην πόλη του Βόλου. Ο Βόλος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου γνώρισε ιδιαίτερη βιομηχανική ανάπτυξη και μετατράπηκε σε βιομηχανικό κέντρο της ελληνικής περιφέρειας. Οι παράγοντες που συνέβαλαν σε αυτό ήταν πολλοί και θα μπορούσαμε να πούμε πως οι βάσεις είχαν τεθεί ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, από τα πρώτα χρόνια της προσάρτησής του στο ελληνικό κράτος αποτελούσε διαμετακομιστικό κέντρο της Θεσσαλίας, γεγονός που οδήγησε στην προσέλκυση κατοίκων από άλλες περιοχές με αποτέλεσμα την προσφορά κεφαλαίων και εργατικών χεριών. Επιπλέον, ένας ακόμη παράγοντας που συνέβαλε στη μεσοπολεμική βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης ήταν και η συγκρότηση πιστωτικών οργανισμών. Το 1894 ιδρύθηκαν στο Βόλο υποκαταστήματα τραπεζών, όπως της Εθνικής τράπεζας και της τράπεζας Αθηνών, γεγονός που οδήγησε στη μείωση των επιτοκίων. Επιπροσθέτως, ακόμη, και ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος επέδρασε θετικά στη βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης. Αν και δεν ιδρύθηκαν νέες επιχειρήσεις την περίοδο αυτή, οι ήδη υπάρχουσες ευνοήθηκαν, καθώς τροφοδοτούσαν το στρατό με τα προϊόντα τους. Έτσι, μετά τη λήξη του πολέμου η βιομηχανία αναπτύχθηκε ιδιαίτερα και το 1923 λειτουργούσαν 23 βιομηχανικές επιχειρήσεις.

Ένας από τους βιομηχανικούς κλάδους που χρησιμοποίησαν κατεξοχήν γυναικείο εργατικό δυναμικό ήταν και η βιομηχανία καπνού. Στην καπνοβιομηχανία του Ματσάγγου στο Βόλο το εργατικό δυναμικό αποτελούταν στην πλειοψηφία του από γυναίκες. Έτσι, τα έτη 1928 ως 1932 προσελήφθησαν 859 άτομα, από τα οποία οι 732 ήταν γυναίκες και μόνο οι 127 άνδρες. Αυτό οφειλόταν σε κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γυναικείας εργασίας που έκαναν τους βιομηχάνους να την προτιμούν. Ειδικότερα, ελκυστική για τους εργοδότες ήταν η χαμηλή αμοιβή της γυναικείας εργασίας. Κατά τη μεσοπολεμική περίοδο η μισθολογική ανισότητα υπήρξε γενικό φαινόμενο, με τη γυναικεία εργασία να αμείβεται χαμηλότερα από την ανδρική. Το εργοστάσιο του Ματσάγγου δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Το 1926 το κατώτερο γυναικείο ημερομίσθιο ανερχόταν στις 12 δραχμές τη στιγμή που το αντίστοιχο ανδρικό έφτανε τις 17 δραχμές. Παρόμοια, το μέσο γυναικείο ημερομίσθιο κυμαινόταν από 18 μέχρι 28 δραχμές, ενώ το ανδρικό μεταξύ 20 και 25. Η μεγαλύτερη, ωστόσο, μισθολογική ανισότητα παρατηρούταν στα υψηλότερα ημερομίσθια, με την αμοιβή της γυναικείας εργασίας να ανέρχεται στις 35 δραχμές και της ανδρικής στις 80. Τα υψηλότερα ημερομίσθια αφορούσαν αποκλειστικά τους 3-4 άνδρες που υπήρξαν επικεφαλής του κάθε τμήματος. Επιπρόσθετα, ένα άλλο χαρακτηριστικό που αποδείκνυε την έμφυλη ανισότητα στη βιομηχανική εργασία ήταν και ο διαχωρισμός των εργασιών με βάση το φύλο. Συγκεκριμένα, το

² Βλ. Έφη Αβδελά, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις», στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, 2^η έκδ., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ.193,195 · Νόρα Σκουτέρη – Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 98-99,100 · Αβδελά, «Οι γυναίκες. Κοινωνικό ζήτημα», σ. 354.

μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών απασχολούταν στα τμήματα εκείνα όπου η εργασία εκτελούνταν χειρωνακτικά. Έτσι, στα τμήματα κυτιοποιίας, πακεταρίσματος και συσκευασίας κυριαρχούσε η γυναικεία εργασία. Για παράδειγμα, στο τμήμα κυτιοποιίας απασχολούταν 365 άτομα, από τα οποία οι 329 ήταν γυναίκες και μόνο οι 27 ήταν άνδρες. Παρόμοια, από τους 129 εργαζομένους που απασχολούνταν στο τμήμα συσκευασιών μόνο οι 16 ήταν άνδρες. Αντίθετα, στα τμήματα που είχαν εκμηχανιστεί κυριαρχούσε το ανδρικό εργατικό δυναμικό. Έτσι, ανάμεσα στους 33 εργαζομένους που απασχολούνταν στο τμήμα των χαρμανιών υπήρχε μόνο μια εργάτρια. Επιπλέον, ακόμη και στην περίπτωση που απασχολούνταν ίσος αριθμός εργατών και εργατριών σε τμήματα που είχαν εκμηχανιστεί, οι άνδρες ασχολούταν με το χειρισμό των μηχανημάτων και οι γυναίκες με χειρωνακτικές εργασίες. Έτσι, στο τμήμα των σιγαρομηχανών, αν και απασχολούνταν 49 άνδρες και 49 γυναίκες, ο χειρισμός των μηχανών αποτελούσε ανδρική αρμοδιότητα ενώ η συλλογή των τσιγάρων γυναικεία³.

Ποιά ήταν, λοιπόν, τα αίτια των έμφυλων ανισοτήτων στο βιομηχανικό κλάδο; Η εισαγωγή σιγαροποιητικών μηχανών την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα είχε ως αποτέλεσμα τη διάκριση των θέσεων εργασίας σε ειδικευμένες και ανειδίκευτες. Ειδικευμένες εργασίες θεωρούνταν αυτές που σχετίζονταν με τη χρήση μηχανών και απαιτούσαν τεχνικές γνώσεις. Οι γνώσεις εξασφαλιζόνταν μέσα από τη μαθητεία δίπλα σε κάποιο παλαιότερο τεχνικό και η κατάκτηση της ειδίκευσης μέσα από τη μαθητεία αναγνωριζόταν ως αξία. Η απουσία τεχνικής εκπαίδευσης για τις γυναίκες τους στερούσε τη δυνατότητα απασχόλησης σε εργασίες που αφορούσαν το χειρισμό μηχανών με αποτέλεσμα την απασχόλησή τους σε ανειδίκευτες εργασίες. Έτσι, η ειδίκευση θεωρήθηκε κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ανδρικής εργατικής ταυτότητας. Η τεχνολογία και ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας υπήρξαν δύο στενά συνδεδεμένες έννοιες. Η κυρίαρχη κοινωνική αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι άνδρες διέθεταν μια κλίση στο χειρισμό των μηχανών ενώ οι γυναίκες όχι επέφερε και τον καταμερισμό των εργασιών κατά φύλο. Η τεχνική γνώση δημιούργησε σχέσεις εξουσίας στο χώρο της βιομηχανίας, καθώς προσέδιδε στους άνδρες κύρος και ισχύ και μεγάλωνε ακόμη περισσότερο την «απόστασή» τους από τις εργάτριες. Οι υψηλές ιεραρχικά θέσεις στο εργοστάσιο ήταν άμεσα συνδεδεμένες με την ειδίκευση, η οποία εξασφαλιζόταν από τις τεχνικές γνώσεις. Όσον αφορά τη μισθολογική ανισότητα, θα λέγαμε πως ο μισθός αποτέλεσε μια έμφυλη έννοια, καθώς καθοριζόταν από τις κοινωνικές αντιλήψεις για την ανδρική και τη γυναικεία εργασία. Συγκεκριμένα, οι χαμηλότερες αμοιβές των γυναικών υπαγορεύονταν από την κυρίαρχη αντίληψη της συμπληρωματικότητας του γυναικείου εισοδήματος στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Οι μισθολογικές απαιτήσεις των γυναικών θεωρήθηκαν μικρότερες από των ανδρών και σε αυτό οδήγησε και η αντίληψη πως η δημιουργία προϊόντος αποτελούσε τον πρωταρχικό λόγο για τον οποίο εργάζονταν και όχι η κάλυψη

³ Βλ. Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τμ.2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ.303 · Θανάσης Μπέτας, «'Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος εν Βόλω, 1918- 1972'», διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2015, σ. 21,22,27-28,33,252,306,336-337,338,309.

αναγκών διαβίωσης. Η συγκεκριμένη αντίληψη χρησιμοποιήθηκε από τους εργοδότες προκειμένου να διατηρήσει τα γυναικεία ημερομίσθια σε χαμηλά επίπεδα⁴.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως οι όροι της εισόδου των γυναικών στη μισθωτή εργασία δεν υπαγορεύθηκαν από την οικονομία αλλά από τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις για το μητρικό και το συζυγικό τους ρόλο αλλά και για τη θέση τους στο δημόσιο χώρο. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις αυτές ο οίκος αναγορευόταν ως ο κύριος χώρος δράσης τους και η δημιουργία οικογένειας ως ο υπέρτατος γυναικείος προορισμός. Μάλιστα, η μητρότητα δεν θεωρούταν μια βιολογική ικανότητα των γυναικών αλλά απέκτησε ένα ευρύτερο νόημα κοινωνικό και εθνικό. Συγκεκριμένα, εκλαμβάνονταν ως μια κοινωνική υπηρεσία των γυναικών απέναντι στο κράτος και θεωρούταν ασυμβίβαστη με οποιαδήποτε μορφή δημόσιας δράσης και κυρίως μισθωτής εργασίας. Σύμφωνα με το αφήγημα αυτό η προσήλωση στον οίκο και στη μητρότητα συνιστούσε την κυρίαρχη εθνική και κοινωνική τους αποστολή. Έτσι, οι χαμηλοί μισθοί αποσκοπούσαν στην πρόσδεση των γυναικών στην οικογένεια. Οι εργοδότες από την πλευρά τους υιοθέτησαν τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τους έμφυλους ρόλους και επηρεάστηκαν από τις κοινωνικές αντιλήψεις που διαχώριζαν τις εργασίες σε ανδρικές και γυναικείες. Οι γυναίκες δε θεωρήθηκαν ποτέ ικανές να αντικαταστήσουν τους άνδρες σε οποιαδήποτε εργασία. Έτσι, η γυναικεία εργασία απαξιωνόταν και δεν εκλαμβάνονταν ως ειδικευμένη εξαιτίας της έμφυλης ταυτότητας των γυναικών. Φυσικά, θα πρέπει να προσμετρήσουμε και το γεγονός πως ήταν οικονομικά συμφέρουσα για την επιχείρηση η αμοιβή της πλειοψηφίας του εργατικού δυναμικού, δηλαδή των γυναικών, με χαμηλούς μισθούς και η παροχή υψηλών αμοιβών σε λίγους μόνο ειδικευμένους εργάτες. Συνεπώς, οι έμφυλες ανισότητες στο βιομηχανικό κλάδο υπαγορεύθηκαν από τις κοινωνικές αντιλήψεις για τη συμπληρωματικότητα της γυναικείας εργασίας αλλά και από την πολιτική των εργοδοτών για παροχή χαμηλών αμοιβών⁵.

Το «γυναικείο ζήτημα», το οποίο αφορούσε τους προβληματισμούς για την κοινωνική θέση των γυναικών και τους τρόπους βελτίωσής της, αν και δεν αποτελούσε φαινόμενο του Μεσοπολέμου, θα πάρει την εποχή αυτή διαστάσεις κοινωνικού φαινομένου. Οι φεμινιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το γυναικείο ζήτημα. Συγκεκριμένα, διεκδικούσαν την παραχώρηση του δικαιώματος της ψήφου στις γυναίκες, πιστεύοντας ότι αυτό θα συνέβαλε στη χειραφέτηση και στην κοινωνική τους ένταξη, αλλά και νομοθετικές μεταρρυθμίσεις, πιστεύοντας πως έτσι θα βελτιωνόταν η κοινωνική θέση των γυναικών. Οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις που διεκδικούσαν αφορούσαν κατά κύριο

⁴ Βλ. Μπέτας, «' Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος'», σ. 94,98,300, 303, 305 · Αβδελά, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο», σ. 200,202 · Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ. 261,283,291,296,317.

⁵ Βλ. Αβδελά, «Οι γυναίκες. Κοινωνικό ζήτημα», σ. 337,338,339,356,358 · Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», σ.305-306 · Μπέτας, «' Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος'», σ. 305 · Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, σ. 103 · Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία*, σ. 279.

λόγο τη θέσπιση μιας προστατευτικής νομοθεσίας για τη γυναικεία εργασία, με σκοπό το τερματισμό της εκμετάλλευσής τους στον εργασιακό χώρο. Οι φεμινίστριες διεκδικούσαν την ισονομία των δύο φύλων επικαλούμενες την ανθρώπινη υπόσταση των γυναικών, αλλά και το γεγονός πως συμμετείχαν στην οικονομική ζωή της χώρας, καθώς εργαζόταν και πλήρωναν φόρους⁶.

Ποια ήταν η στάση του ΚΚΕ απέναντι στο γυναικείο ζήτημα; Το Κόμμα, αν και υποστήριξε την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, θεωρούσε πως το αίτημα της γυναικείας ψήφου εκφραζόταν από τις μεγαλοαστές και μόνο αυτές θα ωφελούσε. Δεν ενστερνιζόταν, δηλαδή, τη μεταρρυθμιστική δυνατότητα της ψήφου, επισημαίνοντας πως δε θα βελτίωνε ουσιαστικά τη ζωή των γυναικών. Το Κόμμα επισημαινε πως δεν ήταν δυνατόν να ταυτιστούν τα συμφέροντα των γυναικών της ανώτερης τάξης με αυτά των εργατριών. Σχετικά με τη θέσπιση προστατευτικής νομοθεσίας για τη γυναικεία εργασία, αν και την υποστήριξε, τόνιζε πως οι εργάτριες θα έπρεπε να αγωνιστούν μαζί με τους εργάτες για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας όλης της εργατικής τάξης. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε πως το ΚΚΕ απέδιδε συμπληρωματική θέση στο γυναικείο ζήτημα, υποτάσσοντάς το στις πολιτικές του προτεραιότητες και επισημαίνοντας πως θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως μέρος του ευρύτερου οικονομικού και κοινωνικού ζητήματος. Διαφωνούσε με την άμεση διεκδίκηση της γυναικείας ισοτιμίας, θεωρώντας πως ξεπερνούσε τις δυνατότητες του τότε οικονομικού και κοινωνικού συστήματος. Αντίθετα, υποστήριξε πως η ισότητα γυναικών και ανδρών θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσα από μια κοινωνική επανάσταση και ειδικότερα μέσα από την ανατροπή του καπιταλισμού, τον οποίο θεωρούσε αιτία της έμφυλης ανισότητας⁷.

Από το 1927, ωστόσο, θα παρατηρήσουμε μια αλλαγή στη στάση του ΚΚΕ. Συγκεκριμένα, στις αποφάσεις του Κόμματος το 1928 τονιζόταν πως στόχο των κομμουνιστών θα έπρεπε να αποτελέσει και η προσέλκυση περισσότερων γυναικών στο Κόμμα. Μάλιστα, ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στις εργάτριες. Ειδικότερα, το ΚΚΕ, διαπιστώνοντας την απουσία των εργατριών από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, έθεσε ως στόχο του την προώθηση και τη συμμετοχή τους τόσο στις γραμμές του Κόμματος όσο και στα εργατικά συνδικάτα και μάλιστα με τα ίδια δικαιώματα με τους εργάτες συναδέλφους τους. Προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός προτάθηκαν διάφορα μέτρα, όπως η έκδοση εφημερίδας που θα απευθυνόταν αποκλειστικά σε αυτές, η συγκρότηση επιτροπών διαμέσου των οποίων θα διευκολυνόταν η ένταξή τους στο Κόμμα, ενώ επισημάνθηκε και η ανάγκη χρήσης συντροφισσών μέσα στα εργοστάσια με σκοπό τη

⁶ Βλ. Αβδελά, «Οι γυναίκες. Κοινωνικό ζήτημα», σ. 346,349,347,350 · Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, επιμ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 23,24,55,57.

⁷ Βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «8 Μαρτίου: Σχόλιο στο χρονικό μιας επετείου», *Δίνη*, τχ. 7 (1994), σ.211 · Αγγέλικα Ψαρρά, «Χρονικό μιας μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάζω*, τχ. 198 (14 Σεπτεμβρίου 1988), σ.30 · Αβδελά και Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, σ. 48 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 55 · Αγγέλικα Ψαρρά, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, 2^η έκδ., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 77.

γρηγορότερη προσέγγισή τους. Στις οργανώσεις του Κόμματος οι εργάτριες μέλη του ΚΚΕ ενημέρωναν τις εργαζόμενες για τα δικαιώματά τους στη μισθοδοσία, στο ωράριο, την κοινωνική πρόνοια. Αν και γενικά δε σημειώθηκε αθρόα είσοδος των εργατριών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις, οι καπνεργάτριες αποτέλεσαν εξαίρεση και ριζοσπαστικοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό. Οι καπνεργάτριες του Ματσάγγου συμμετείχαν μαζικά στα σωματεία των εργαζομένων του εργοστασίου. Ακόμη, στην καπνεργατική κινητοποίηση που πραγματοποιήθηκε στο Βόλο το 1932 το μεγαλύτερο ποσοστό των διαδηλωτών αποτελούταν από καπνεργάτριες. Εκτός από τη συμμετοχή των καπνεργατριών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις, το ΚΚΕ ενέταξε στο πρόγραμμά του και την πληρωμή των εργατριών με το ίδιο μεροκάματο για την παροχή ίσης εργασίας με τους άνδρες. Έτσι, στην καπνεργατική απεργία της 2ας Ιουνίου 1936 στο Βόλο ανάμεσα στα αιτήματα των καπνεργατών περιλαμβανόταν και η εξίσωση του ημερομισθίου τους με αυτό των εργατριών⁸.

Παρόμοια, το 1934 θα μεταβληθεί ακόμη περισσότερο η στάση του ΚΚΕ απέναντι στο γυναικείο ζήτημα, καθώς μπροστά στην άνοδο του φασισμού και στον επικείμενο πόλεμο, θα συνεργαστεί με τη φεμινιστική οργάνωση του «Συνδέσμου Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας». Αποτέλεσμα αυτής της σύγκλισης ήταν η δημιουργία γυναικείων αντιφασιστικών οργανώσεων, όπως η Πανελλήνια Γυναικεία Επιτροπή κατά του Πολέμου και του Φασισμού (1934) και η Γυναικεία Επιτροπή Συνεργαζομένων Οργανώσεων (1935)⁹. Όπως ήταν φυσικό, το Κόμμα, προκειμένου να επιτευχθεί αυτή η σύγκλιση, αναθεώρησε σε κάποιο βαθμό την ιδεολογία του για το γυναικείο ζήτημα. Το ΚΚΕ επισήμαινε χαρακτηριστικά:

«[...]Σοβαρή υποχρέωση του ΚΚΕ είναι να φροντίσει και να πετύχει τη δημιουργία του ενιαίου μετώπου ανάμεσα στις κάθε είδους, μη φασιστικές οργανώσεις των γυναικών και να χρησιμοποιήσει κάθε μορφή οργάνωσης και δράσης, ικανές να φέρουν στο μέτωπο του αντιφασιστικού αγώνα και της πάλης για τις ειδικές οικονομικές και άλλες διεκδικήσεις τις χιλιάδες των εργαζομένων γυναικών»¹⁰.

Όπως παρατηρούμε στην παραπάνω πηγή, το ΚΚΕ άρχισε να ενδιαφέρεται για την καθοδήγηση του γυναικείου αγώνα. Έτσι, δεν απευθυνόταν μόνο στις εργάτριες, αλλά καλούσε όλες τις γυναίκες σε κοινή

⁸ Βλ. *Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα*, τμ.2, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1974, σ. 221,516 · *Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα*, τμ.3, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1975, σ. 158 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 57,58 · Χρύσα Χατζηβασιλείου, *Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και το γυναικείο ζήτημα*, Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα 1946, σ. 22,25 · Ηλίας Λεφούσης, *Το εργατικό κίνημα του Βόλου 1881-1936*, Τυποεκδοτική, Βόλος 1985, σ. 272 · Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία*, σ. 400 · Μπέτας, «'Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος'», σ.383.

⁹ Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 55-56.

¹⁰ *Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα*, τμ.4, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1975, σ.251.

δράση ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τάξη και τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό. Επιπλέον, άρχισε να επισημαίνει την ανάγκη άμεσης διεκδίκησης της γυναικείας ισότητας. Το γεγονός πως ανάμεσα στους στόχους των νέων αυτών γυναικείων αντιφασιστικών οργανώσεων ήταν και η ισοπολιτεία αποδεικνύει πως το ΚΚΕ συνέδεε άμεσα το δημοκρατικό πολίτευμα με την έμφυλη ισότητα¹¹.

¹¹Βλ. Ψαρρά, «Χρονικό μιας μετάβασης», σ.30,31 · Αβδελά και Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, σ. 53-54 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 56 · Χατζηβασιλείου, *Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και το γυναικείο ζήτημα*, σ. 23-24.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟ ΒΟΛΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΗΛΙΟ

Πριν εξετάσουμε την αντιστασιακή δράση που ανέπτυξαν οι γυναίκες στο Βόλο και στο Πήλιο, θα ήταν εύλογο να εξετάσουμε ποιες ήταν οι προϋποθέσεις που την επέτρεψαν. Συγκεκριμένα, θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που οδήγησαν τις γυναίκες στη δραστηριοποίηση.

2.1 ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

Αρχικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως μια σημαντική πολιτική προϋπόθεση στα πρώτα χρόνια της Κατοχής η οποία επέτρεψε την είσοδο των γυναικών του Βόλου και του Πηλίου στο αντιστασιακό κίνημα ήταν οι οργανωτικές υποδομές. Το ΕΑΜ επισημαίνοντας τη μεγάλη σημασία που θα είχε για τον αντιστασιακό αγώνα η προσέλκυση όλο και περισσότερων γυναικών απέδωσε ιδιαίτερη σημασία στην προσέγγιση των γυναικών της γειτονιάς¹². Αν και το ΕΑΜ θα υποστηρίξει τις μεικτές οργανώσεις, στην αρχή της Κατοχής θα προτείνει τη σύσταση γυναικείων αντιστασιακών πυρήνων. Αυτό μπορούμε να το κατανοήσουμε αν αναλογιστούμε τις προκαταλήψεις που επικρατούσαν την εποχή εκείνη και αφορούσαν τόσο τη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική όσο και τη συναναστροφή τους με άνδρες. Έτσι, από τις αρχές του 1942 οι γυναίκες αντιμετωπίζονταν σαν ένα κομμάτι του αντιστασιακού κινήματος που έπρεπε να οργανωθεί ξεχωριστά. Συγκεκριμένα, το καλοκαίρι του 1942 σύμφωνα με την απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ: «στο πλευρό των οργανωμένων δυνάμεων του έθνους οι γυναικείες οργανώσεις πρέπει να παίζουν σπουδαίο ρόλο». Παρόμοια, και η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ στα τέλη του 1942 υπογράμμιζε την ανάγκη οργάνωσης των εργαζομένων γυναικών «της πόλης και της υπαίθρου [...] μέσα στις πολύμορφες γυναικείες οργανώσεις και τις δυνάμεις του ΕΑΜ». Το ίδιο κλίμα επικρατούσε και στη Θεσσαλία με το Θεσσαλικό Γραφείο του ΚΚΕ να αναζητά τρόπους αύξησης του αριθμού των γυναικών στις αντιστασιακές οργανώσεις προτείνοντας τη δημιουργία γυναικείου οργανωτικού γραφείου με τμήματα στη θεσσαλική περιφέρεια¹³.

¹² Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφ. Κώστας Κουρεμένος, 2^η έκδ., Αλεξάνδρεια, χ.τ. [1994], σ. 137.

¹³ Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 29,167,169,170,173.

Έτσι, στο Βόλο αμέσως μετά τη συγκρότηση του ΕΑΜ στις αρχές του 1942 από τον Κώστα Γαμβέτα οι γυναίκες έπρεπε να οργανωθούν χωριστά. Αναφέρει χαρακτηριστικά η Μαρία Ζωιτοπούλου «[...] άρχισα να επισκέπτομαι τις γνωστές μου, μια – μια. Κατέληξα στην Ελένη Χαλυβοπούλου η οποία και ανέλαβε την όλη οργάνωση [...]»¹⁴. Έτσι, συγκροτήθηκε ΕΑΜ Γυναικών με τομεάρχη την Ισμήνη Δρόσου και τμήματα στις διάφορες συνοικίες της πόλης. Εαμικές ομάδες γυναικών λειτουργούσαν και στα χωριά του Πηλίου. Οι οργανωμένες στο ΕΑΜ γυναίκες είχαν διαιρέσει την πόλη σε τμήματα, για τη διευκόλυνση της εργασίας τους. Έτσι, η Τιτίκα Παπαζαφείρη ήταν υπεύθυνη για τις γυναίκες στον ανατολικό τομέα του Βόλου, ο οποίος περιλάμβανε την περιοχή από την οδό Ιωλκού ως το εργοστάσιο των τσιμέντων. Επιπλέον, συγκροτήθηκαν γυναικείες αντιστασιακές ομάδες και στην καπνοβιομηχανία του Ματσάγγου, αλλά και στο εργοστάσιο υφασμάτων του Μουρτζούκου¹⁵.

Ποιοι ήταν, λοιπόν, οι λόγοι για τους οποίους συγκροτήθηκαν οι γυναικείοι αντιστασιακοί πυρήνες; Θα μπορούσαμε να πούμε πως η ύπαρξή τους εξυπηρετούσε ιδιαίτερα το εαμικό αντιστασιακό κίνημα. Συγκεκριμένα, οδήγησαν στην καλύτερη εξυπηρέτηση του αγώνα, καθώς συντονιζόταν καλύτερα η δράση των γυναικών. Οι γυναίκες αισθάνονταν μεγαλύτερη άνεση μεταξύ τους, αντάλλασαν απόψεις, έπαιρναν πρωτοβουλίες για τη δράση τους και συντονίζονταν καλύτερα. Επιπλέον, μέσα από τους πυρήνες αυτούς γινόταν λίγο πιο εύκολα αποδεκτή η αντιστασιακή δράση των γυναικών από την κοινωνία, καθώς δεν συνεργάζονταν με άνδρες¹⁶.

Εκτός από το εαμικό αντιστασιακό κίνημα οι γυναικείες οργανώσεις λειτούργησαν θετικά και για τις ίδιες τις γυναίκες. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες αισθάνονταν ντροπή όταν επρόκειτο να μιλήσουν μπροστά σε άνδρες. Ο δισταγμός τους αυτός οφειλόταν στο γεγονός πως μέχρι τότε ο δημόσιος χώρος ταυτιζόταν με τους άνδρες και οι αντιστασιακές οργανώσεις με τη μαζικότητα που είχαν αποκτήσει θεωρούνταν προέκτασή του. Αντίθετα, στις συνεδριάσεις του γυναικείου κινήματος, οι οποίες λάμβαναν χώρα έξω από την πόλη, στο Φυτόκο αλλά και στα χωριά του Πηλίου, αισθάνονταν μεγαλύτερη άνεση, καθώς μιλούσαν μεταξύ τους. Μάλιστα, οι συζητήσεις τους δεν αφορούσαν μόνο τα οργανωτικά ζητήματα αλλά τα προβλήματά τους, τους φόβους τους και τις προσδοκίες τους για το μέλλον. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αποκτήσουν αυτοπεποίθηση και εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους αλλά και ένα αίσθημα ελευθερίας. Έτσι, αποδεσμεύονταν από τις προκαταλήψεις της κοινωνίας και έθεταν τις βάσεις για τη μελλοντική τους χειραφέτηση. Επιπλέον, μέσα από τη συμμετοχή τους στις οργανώσεις αυτές οι γυναίκες εξοικειώθηκαν με την έννοια της πολιτικής. Ειδικότερα, οι γυναίκες δίσταζαν να αναλάβουν οργανωτική

¹⁴ Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-1944. Ιστορική έρευνα για το νομό Μαγνησίας*, τμ.2, Βόλος 1985, σ. 775.

¹⁵ Στο ίδιο, σ.777,778,780,782.

¹⁶ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 189,190 · Αγγέλικα Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20 ού αιώνα. Ανασυγκρότηση – εμφύλιος – παλινόρθωση 1945-1952*, τμ.4, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 219.

δράση στις μεικτές οργανώσεις, καθώς θεωρούσαν πως εξαιτίας του χαμηλού τους μορφωτικού επιπέδου δεν θα κατάφερναν να ανταπεξέλθουν σε μια δουλειά πολιτικού χαρακτήρα. Μέσα στις γυναικείες οργανώσεις μάθαιναν το τελετουργικό και τις διαδικασίες άσκησης της πολιτικής¹⁷.

Εκτός από τις γυναικείες αντιστασιακές οργανώσεις, άλλος ένας σημαντικός παράγοντας που έφερε σε επαφή τις γυναίκες στο Βόλο και το Πήλιο με το εαμικό κίνημα ήταν και η χρήση καθοδηγητριών. Ειδικότερα, η Πολυνίκη Μόσχου εργάστηκε στο ΕΑΜ ως καθοδηγήτρια σε οχτώ χωριά του Πηλίου ενώ η Μίνα Μανοπούλου υπήρξε καθοδηγήτρια στο Νότιο Πήλιο. Οι καθοδηγήτριες προσπαθούσαν να προσελκύσουν τις γυναίκες στο αντιστασιακό κίνημα. Ειδικότερα, ήθελαν να δημιουργήσουν γυναίκες στελέχη του εαμικού κινήματος. Το έργο που είχαν αναλάβει δεν ήταν καθόλου εύκολο. Συγκεκριμένα, τις περισσότερες φορές, έρχονταν αντιμέτωπες με τις προκαταλήψεις του οικογενειακού περιβάλλοντος των γυναικών, το οποίο είτε από φόβο για τη ζωή τους είτε από ντροπή δεν αντιμετώπιζε θετικά τη συμμετοχή τους στον αντιστασιακό αγώνα. Μάλιστα, οι γυναίκες που συμμετείχαν σε κάποια οργάνωση στιγματίζονταν και αντιμετώπιζαν την κατακραυγή του χωριού που τις θεωρούσε «κακά κορίτσια». Επιπλέον, το γεγονός πως τις περισσότερες φορές ταξίδευαν με τα πόδια τις έφερνε αντιμέτωπες με πολλούς κινδύνους, ακόμη και με το θάνατο.

Οι καθοδηγήτριες γίνονταν αρχικά φίλες με τις γυναίκες των περιοχών στις οποίες περιόδευαν και συζητούσαν με αυτές τα προβλήματα και τις ανησυχίες τους. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά καθοδηγήτρια: «[...] Να μπαίνω μέσα στα σπίτια και να κουβεντιάζουμε σα γυναίκες για τα δικά μας. Και να μου ξανοίγονται και να μου λεν τα καθημερινά τους και τα πάθια τους [...]». Θα λέγαμε πως λειτουργούσαν σαν πρότυπα για τις γυναίκες, οι οποίες τις μιμούνταν και στη συνέχεια εντάσσονταν στα αντιστασιακό κίνημα. Επιπροσθέτως, έκαναν αναλύσεις για τη θέση της γυναίκας στη μεταπολεμική Ελλάδα. Επισήμαιναν στις γυναίκες πως θα έπρεπε να αγωνιστούν μαζί με τους άνδρες για την απελευθέρωση της χώρας, την οποία θα διαδεχόταν η λαϊκή κυριαρχία, στα πλαίσια της οποίας τα δύο φύλα θα ήταν ισότιμα¹⁸.

¹⁷ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 168,188,189,190,192 · Οντέτ Βαρών-Βασάαρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Βιβλιοπωλείον της εστίας, Αθήνα 2009, σ. 318,327 · Φώφη Λαζάρου, «Η χειραφέτηση των γυναικών στην Αντίσταση», σ. 86 · Μαρία Καραγιώργη, *Από μια σπίθα ξεκίνησε...*, επιμ. Άγγελος Σιδεράτος, Προσκήνιο, χ.τ. [2001], σ.116,117,262-263 · Ευαγγελία Γάλλου, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ. Αναπαραστάσεις και στερεότυπα της 'Ελληνίδας αγωνίστριας', μέσα από τον αντιστασιακό τύπο της περιοχής», πτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2007, σ.38,39 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ.778.

¹⁸ Βλ. Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 776,792 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 120,136 · Καραγιώργη, *Από μια σπίθα ξεκίνησε...*, σ. 176 · Γεωργία Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας 2014, σ. 106-107.

2.2 ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάσαμε τις πολιτικές προϋποθέσεις που οδήγησαν τις γυναίκες στην ανάληψη αντιστασιακής δράσης. Στην ενότητα αυτή θα επικεντρωθούμε στις κοινωνικές προϋποθέσεις. Η βασικότερη κοινωνική προϋπόθεση που οδήγησε στη δραστηριοποίηση των γυναικών του Βόλου ήταν ο λιμός το χειμώνα του 1941-1942. Ποιά ήταν, λοιπόν, τα βασικά χαρακτηριστικά του λιμού που είχε πλήξει την πόλη του Βόλου τον πρώτο χειμώνα της Κατοχής;

Ήδη από την άνοιξη του 1941 είχε σημειωθεί έλλειψη στα βασικά προϊόντα διατροφής, όπως το ψωμί, το λάδι, η ζάχαρη και το γάλα, ενώ τρόφιμα όπως το κρέας, το ρύζι, τα ψάρια και τα μακαρόνια όχι μόνο ήταν δυσεύρετα αλλά ακρίβαιναν συνεχώς με αποτέλεσμα να είναι δυσπρόσιτα για την εργατική τάξη. Αν και τον Ιούλιο του 1941 εφαρμόστηκε η διανομή ψωμιού με ατομικό δελτίο, δεν υπήρχε η επαρκής ποσότητα για τη διανομή. Χαρακτηριστική της δύσκολης επισιτιστικής κατάστασης που επικρατούσε στο Βόλο ήταν η περιγραφή στη *Θεσσαλία* τα Χριστούγεννα του 1941:

«Θα τα ενθυμούνται εν όσο ζουν οι συμπολίται μας τα φετινά Χριστούγεννα. Θα τα ενθυμούνται ως το άκρον άωτον επισιτιστικής αθλιότητας [...] Μια πόλις 60.000 κατοίκων με πολιτισμόν όπως ο Βόλος, έμεινε νηστικός σήμερα χρονιάρα ημέρα, όχι μόνον από κρέας αλλά και από κάθε τι. Η όλη επισιτιστική δι' αυτόν μέριμνα περιωρίσθη εις ένα κουτί σπίρτα που διανεμήθη χθες κατ' άτομον»

Ενδεικτική της τραγικής κατάστασης στην οποία είχε περιπέσει ο Βόλος εξαιτίας του λιμού ήταν και η αύξηση του αριθμού των θανάτων τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής σε σύγκριση με τα προηγούμενα έτη. Έτσι, ενώ το 1939 σημειώθηκαν 740 θάνατοι και το 1940 769 θάνατοι, το 1941 έφτασαν τους 1.013 και το 1942 τους 2.626, από τους οποίους οι 1000 αποδόθηκαν στην πείνα. Τα δύο πρώτα έτη της Κατοχής ένας στους τρεις Βολιώτες πέθαινε από την πείνα. Το διάστημα κατά το οποίο παρατηρήθηκε η μεγαλύτερη θνησιμότητα στην πόλη ήταν το οχτάμηνο από τον Σεπτέμβριο του 1941 έως τον Απρίλιο του 1942, καθώς πέθαναν 1.624 άνθρωποι, δηλαδή περίπου οι μισοί σε σχέση με τους θανάτους των ετών 1941 και 1942 μαζί. Παρά το γεγονός πως καμία τάξη δεν έμεινε αλώβητη, τα κοινωνικά στρώματα που επλήγησαν περισσότερο από το λιμό ήταν η εργατική τάξη και οι πρόσφυγες¹⁹.

¹⁹ Βλ. Λάζαρος Αρσ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τμ.1, 3 η αναθ. έκδ., Έλλα, Λάρισα χ.χ. σ. 68,85 · Δημητριάδος Ιωακείμ, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, Χ. Συνοδινός, Αθήνα 1950, σ. 93-94 · Νίκος Τσικρίκης «Όψεις της καθημερινότητας στην πόλη του Βόλου κατά την κατοχική περίοδο (1941-1944)», στο: Νίκος Χριστοφής (επιμ.), *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία. Όψεις της ιστορίας της κατά τη δεκαετία του '40*, Τόπος, Αθήνα [2017], σ. 55,56 (Παραθέτει τη *Θεσσαλία*, 25 Δεκεμβρίου 1941) · Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-1944. Ιστορική έρευνα για το νομό Μαγνησίας*, τμ.1, Βόλος 1985, σ. 27 · Θανάσης Κ.

Ποιά ήταν, λοιπόν, τα αίτια του λιμού που έπληξε την πόλη του Βόλου; Αρχικά, ένα μεγάλο μερίδιο της ευθύνης αποδίδεται στις δυνάμεις του Άξονα, οι οποίες εφάρμοζαν μια πολιτική επίταξης και λεηλασιών. Συγκεκριμένα, οι γερμανικές δυνάμεις δεν σεβάστηκαν τις Συμβάσεις που είχαν υπογράψει και τους υποχρέωναν να φροντίζουν οι ίδιοι για την επιμελητεία των στρατευμάτων τους και επέδραμαν χωρίς πόρους. Επιπλέον, η βιασύνη των γερμανικών δυνάμεων για γρήγορη κατάληψη της χώρας και αποστολή των στρατευμάτων τους στο ανατολικό μέτωπο δεν κατέστησε εφικτή τη συγκρότηση συστημάτων επιμελητείας. Αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να στραφούν οι γερμανικές δυνάμεις στα ελληνικά αγαθά, είτε μέσα από την επίσημη οδό της επίταξης προϊόντων είτε μέσα από το πλιάτσικο των στρατιωτών. Έτσι, από τον Απρίλιο μέχρι τον Ιούνιο του 1941, όταν παρέδωσαν τη διοίκηση της πόλης στους Ιταλούς, επέταξαν τα αγαθά που βρίσκονταν στις αποθήκες του δήμου, με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής παραγωγής να περάσει στα χέρια τους. Ακόμη οι Γερμανοί στρατιώτες επιδίδονταν σε λεηλασίες, αδειάζοντας τα καταστήματα της πόλης και πληρώνοντας με κατοχικά μάρκα, τα οποία δεν είχαν καμία αξία. Ακόμη, σε επιδρομή τους στον Άνω Βόλο άρπαζαν τρόφιμα από τα σπίτια της περιοχής. Παρόμοια πολιτική ακολούθησαν και οι ιταλικές δυνάμεις. Ειδικότερα, οι Ιταλοί εγκατέστησαν την κεντρική διοίκηση της Θεσσαλίας στο Βόλο με αποτέλεσμα να συγκεντρωθεί στην πόλη σημαντική δύναμη ανδρών. Έτσι, η Ιταλία, η οποία δε διέθετε επαρκή εφόδια για τη συντήρηση του στρατού της, έπρεπε να μεριμνήσει για τις επισιτιστικές του ανάγκες. Οι Ιταλοί στρατιώτες εξάντλησαν μεγάλο μέρος από τα τρόφιμα που είχαν αφήσει οι Γερμανοί ενώ άδειασαν και τις αποθήκες τροφίμων ως λεία πολέμου. Ακόμη, συνέλεξαν αρκετές φορές το λάδι από τους ελαιώνες της Αγριάς. Εκτός από τις δυνάμεις του Άξονα ευθύνη είχαν και οι ελληνικές αρχές, οι οποίες δεν κατάφεραν να συγκεντρώσουν την παραγωγή των γεωργών. Έτσι, με τον πληθωρισμό να μειώνει την αξία των τιμών στις οποίες αγόραζαν οι ελληνικές αρχές τη σοδειά τους αλλά και η πίστη τους πως τα προϊόντα δε θα κατέληγαν στους αστούς που πεινούσαν αλλά στα γερμανικά στρατεύματα, οι βοσκοί στο Βόλο και οι ελαιοπαραγωγοί στο Πήλιο αρνήθηκαν να παραδώσουν τη σοδειά τους. Ακόμη, μερίδιο ευθύνης είχαν και οι εύπορες τάξεις της πόλης, οι οποίες έχοντας τα απαραίτητα χρηματικά αποθέματα άδειασαν τα καταστήματα της πόλης από τα βασικά είδη διατροφής, ώστε να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους²⁰.

Βογιατζής, «Όταν τους ιδώμεν όλους υπό το πέλμα μας... Όταν τους πατήσωμεν όλους τελειωτικός, θα ησυχάσωμεν...», Επικοινωνία, Βόλος χ.χ. σ. 68 · Νίκος Τζαφλήρης, «Επιβίωση και αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941-1944)», διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2007, σ. 147-148, 155,156.

²⁰ Βλ. χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ και Προκόπης Παπαστρατής (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20 ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή- Αντίσταση 1940-1945*, τμ. 3, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 226,227 · Βασιλική Λάζου, «Εδαφικός κατακερματισμός. Η Κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα», στον συλλ. τόμο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Αλβανικό έπος – Κατοχή και Αντίσταση- Εμφύλιος*, τμ.8, Ελληνικά γράμματα, χ.τ. [2004], σ. 35 · Δημητριάδος Ιωακείμ, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, σ. 33,46,121,164 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.1, σ. 85 · Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, 53-54,137 · Τζαφλήρης, «Επιβίωση και αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής», σ. 105,108,111,130.

Όπως ήταν αναμενόμενο η πείνα προκάλεσε και συνέπειες, οι σημαντικότερες από τις οποίες αφορούσαν την υγεία. Συγκεκριμένα, η πείνα προκάλεσε νοσηρότητα. Η ελονοσία και η φυματίωση προσέβαλαν μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού. Σύμφωνα με τον φυματιολόγο του Βόλου Χρήστο Μάργαρη παρουσιάστηκαν ξανά θεραπευμένες μορφές φυματίωσης ενώ εμφανίστηκαν και νέες. Ακόμη, ο πληθυσμός του Βόλου προσεβλήθη και από αφροδίσια, δερματικά νοσήματα και επιδημίες. Μια κατηγορία που επλήγη ιδιαίτερα από το λιμό ήταν οι νέοι, αρκετοί από τους οποίους τριγυρίζοντας ταλαιπωρημένοι και υποσιτισμένοι στα χωριά για εξεύρεση τροφής προσεβλήθησαν από ελονοσία ή εμφάνισαν οιδήματα στο στόμα. Άλλη μια συνέπεια που επέφερε ο λιμός ήταν η κοινωνική αποδιάρθρωση. Ειδικότερα, αναπτύχθηκε εγκληματικότητα. Σημειώθηκαν ληστείες σε ταβέρνες, εργοστάσια τροφίμων και αποθήκες. Ακόμη, αρκετοί προκειμένου να επιβιώσουν κατέφυγαν στην επαιτεία. Έτσι, οι φτωχότεροι έβγαιναν στο δρόμο φωνάζοντας «λίγο ψωμάκι για τα παιδιά μου, δέκα δράμια έλαιον διά να βράσουμε τα χόρτα να ζήσουμε». Παρατηρούμε, λοιπόν, πως οι άνθρωποι εξαιτίας της πείνας απέβαλαν τους κοινωνικούς καταναγκασμούς και τις ηθικές αναστολές. Προκλήθηκε οπισθοδρόμηση της προσωπικότητας²¹.

Ποιοί τρόποι αναπτύχθηκαν για την αντιμετώπιση του λιμού; Ο πληθυσμός του Βόλου προκειμένου να επιβιώσει κατέφυγε στην ανταλλακτική οικονομία. Έτσι, πολλοί, εφόσον η δραχμή είχε χάσει την αξία της, αντάλλασαν τα προϊόντα τους με προϊόντα από χωριά του Πηλίου. Τα αγαθά που έπαιρναν είτε τα κατανάλωναν οι ίδιοι με τις οικογένειές τους είτε τα αντάλλασαν ξανά. Επιπλέον, αναπτύχθηκε στην περιοχή των Παλαιών η μαύρη αγορά, όπου πολλοί, βλέποντας την πείνα σαν ευκαιρία πλουτισμού, έκρυβαν τα προϊόντα τους και τα πουλούσαν σε πολύ ψηλές τιμές. Το λάδι και το σιτάρι ανταλλάσσονταν με σπίτια και έπιπλα. Εκτός από αυτό, κάποιοι αγόραζαν τρόφιμα για τους μαυραγορίτες, οι οποίοι στη συνέχεια τα πουλούσαν στην Αθήνα. Πέρα από τον πληθυσμό δραστηριοποιήθηκαν και οι αρχές της πόλης, με το δήμαρχο Σαράτση και το Μητροπολίτη Ιωακείμ να πηγαίνουν στην Αθήνα και να απευθύνονται στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό για την αποστολή αλεύρων. Αν και πέτυχαν το σκοπό τους, η ποσότητα που δόθηκε ήταν ανεπαρκής. Δράση ανέλαβε και η Εκκλησία με το Γενικό Φιλόπτωχο Ταμείο της Ιεράς Μητρόπολης Δημητριάδος να παρέχει φαγητό σε 110 οικίες. Επιπλέον, ασυγκίνητοι δεν έμειναν ούτε οι βιομήχανοι της πόλης και προσέφεραν συσσίτια για ένα χρονικό διάστημα. Ακόμη, αναπτύχθηκε και η συλλογική δράση των πολιτών, καθώς διάφορα σωματεία της πόλης ίδρυσαν καταναλωτικούς συνεταιρισμούς, οι οποίοι εξασφάλιζαν αγαθά στα μέλη τους²².

²¹ Βλ. Κολιού, *Αγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.1, σ. 62 · Δημήτριος Ηλ. Τσιλιβίδης, *Οι υγειονομικοί της Μαγνησίας στον Πόλεμο και την Κατοχή*, έκδοση του Ιατρικού Συλλόγου Μαγνησίας, Βόλος 2003, σ. 17-18 · Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τμ.1, σ. 85-86 · Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ. 90 · Φώτης Σκούρας κ.α., *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, Οδυσσέας, Αθήνα 1991 [1947], σ. 348,373,374.

²² Βλ. Κολιού, *Αγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.1, σ. 49-50,53,95,231 · Δημητριάδος Ιωακείμ, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, σ. 35,43,45,51,95 · Τζαφλήρης, «Επιβίωση και αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής», σ. 144,146.

Ο λιμός δεν άφησε ασυγκίνητες ούτε τις γυναίκες της πόλης, οι οποίες ανέπτυξαν ένα σύνολο δραστηριοτήτων για την ανακούφιση αυτών που είχαν ανάγκη. Συγκεκριμένα, το χειμώνα του 1941-1942 σχηματίστηκε μια «Επιτροπή γυναικών», η οποία απηύθυνε έκκληση σε όλες τις γυναίκες της πόλης να φροντίσουν για την διατροφή των παιδιών. Για την επιβίωση των απόρων παιδιών δραστηριοποιήθηκαν και οι εύπορες νοικοκυρές. Επιπλέον, συγκροτήθηκε και όμιλος των ευσεβών γυναικών της εκκλησίας, ο οποίος προσέφερε φαγητό, φρούτα και γλυκά στους νοσηλευόμενους του νοσοκομείου, στις άπορες επιτόκους και στους φυματικούς. Το Γενικό Φιλόπτωχο Ταμείο σύστησε σε εύπορους πολίτες να παράσχουν συσσίτια στα άπορα παιδιά της συνοικίας τους. Έτσι, η Κατίνα Αλτίνογλου προσέφερε γεύμα στα 50 φτωχότερα παιδιά της Νέας Ιωνίας. Εκτός από τις εύπορες, δράση ανέλαβαν και οι υπόλοιπες γυναίκες της πόλης, οι οποίες εργάστηκαν εθελοντικά στα συσσίτια των επιμέρους ενοριών παρασκευάζοντας το φαγητό. Επιπροσθέτως, η Αθανασία Παπαϊωάννου και η Βασιλική Σακελλαρίου διέθεσαν το σπίτι τους για τη διανομή του συσσιτίου του Γενικού Φιλόπτωχου Ταμείου για τους ενηλίκους το Νοέμβριο του 1941²³.

Πως λειτούργησε, λοιπόν, ο λιμός σαν κοινωνική προϋπόθεση για την ανάληψη αντιστασιακής δράσης από τις γυναίκες; Η πείνα και η απειλή του θανάτου ώθησαν τις γυναίκες σε μια άλλη θεώρηση της κοινωνίας αλλά και του δικού τους ρόλου σε αυτή. Η πείνα κινητοποίησε το γυναικείο πληθυσμό. Τα βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα της δραστηριοποίησης των γυναικών ήταν η ανακούφιση του πληθυσμού της πόλης. Τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα αφορούσαν την ενασχόληση των γυναικών με τα κοινωνικά δρώμενα. Ο αγώνας των γυναικών για επιβίωση τις οδήγησε αρχικά σε διοργάνωση συσσιτίων και αργότερα σε πιο ριζοσπαστικές μορφές δράσης, που δεν ήταν άλλες από τις γυναικείες κινητοποιήσεις. Οι γυναίκες προκειμένου να αντιμετωπίσουν το λιμό συσπειρώθηκαν, σχηματίζοντας συλλογικότητες. Έτσι, η δράση τους επεκτάθηκε από τον οικιακό στο δημόσιο χώρο, καθώς δεν ενδιαφέρθηκαν για την επιβίωση αποκλειστικά της οικογένειάς τους αλλά για όλης της πόλης συνολικά. Η πείνα, λοιπόν, μετατράπηκε από ιδιωτικό σε κοινωνικό πρόβλημα. Από το σημείο αυτό ως την προσχώρησή τους σε κάποια αντιστασιακή οργάνωση η απόσταση δεν ήταν μεγάλη. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να πούμε πως οι συνθήκες κατοχής διαμόρφωσαν μια κοινωνική δυναμική στην οποία βασίστηκε μετέπειτα το εαμικό αντιστασιακό κίνημα για την προσέλκυση γυναικών²⁴.

²³ Βλ. Δημητριάδος Ιωακείμ, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, σ. 44,52,53 · Τσιλιβίδης, *Οι υγειονομικοί της Μαγνησίας*, σ. 48 · Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ. 55,134,135.

²⁴ Βλ. Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», σ. 252,260 · Μαρία Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», στον συλλ. τόμο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Αλβανικό έπος- Κατοχή και Αντίσταση- Εμφύλιος*, τμ.8, Ελληνικά γράμματα, χ.τ. [2004], σ. 60 · Μαργαρίτης, «Τα πρώτα βήματα», σ. 97 · Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο. Στην Ευρώπη του Χίτλερ», στον συλλ. τόμο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Αλβανικό έπος- Κατοχή και Αντίσταση- Εμφύλιος*, τμ.8, Ελληνικά γράμματα, χ.τ. [2004], σ. 87 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 11,27-28,110,111 · Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή. 1941-1944*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 67,79.

Μια ακόμη βασική προϋπόθεση για την ανάληψη αντιστασιακής δράσης από τις γυναίκες αποτελούσε και η στάση της οικογένειας – κυρίως των αρσενικών μελών της- απέναντι στην αντιστασιακή δράση. Οι αντιστασιακές οργανώσεις γνωρίζοντας αυτό παρακινούν τους άνδρες να οργανώσουν τις γυναίκες της οικογένειάς τους. Το ΕΑΜ Βόλου απηύθυνε έκκληση στους οργανωμένους να φέρουν στις γραμμές της οργάνωσης τις συζύγους, τις μητέρες και τις αδελφές και τις κόρες τους. Θα λέγαμε, λοιπόν, πως η στάση της οικογένειας άσκησε ιδιαίτερη επιρροή, καθώς λειτουργούσε είτε προτρεπτικά είτε αποτρεπτικά στην ανάληψη αντιστασιακής δράσης από τις γυναίκες. Η αποδοχή της ιδεολογίας του αντιστασιακού κινήματος και η στράτευση σε αντιστασιακές οργανώσεις μελών του οικογενειακού περιβάλλοντος έκανε πολύ πιο εύκολη και την ανάμειξη των γυναικών. Παρόμοια, η αποστασιοποίηση της οικογένειας από τον αγώνα και η γενικότερη απόρριψη της ιδεολογίας του ΚΚΕ δεν άφηνε πολλά περιθώρια δράσης στις γυναίκες. Επικρατούσε η άποψη πως όσες συμμετείχαν στον αντιστασιακό αγώνα δεν ήταν «καλά κορίτσια». Όσον αφορά τους κομμουνιστές οι πιο συχνές κατηγορίες αφορούσαν το μη σεβασμό του θεσμού της θρησκείας και της οικογένειας. Φυσικά, οι οικογένειες δεν ενέκριναν τη συναναστροφή των γυναικών με άνδρες²⁵.

²⁵Βλ. Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 194,196,197,198,236 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 132.

2.3 ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟ ΑΓΩΝΑ

Στην υποενότητα αυτή θα εξετάσουμε ποιες ήταν οι προϋποθέσεις εκείνες που επέτρεψαν τη συμμετοχή των νέων γυναικών του Βόλου και του Πηλίου στον αντιστασιακό αγώνα. Αρχικά, θα λέγαμε πως τόσο η υπολειτουργία όσο και η διακοπή της λειτουργίας σχολείων του Βόλου και του Πηλίου όλη τη διάρκεια της Κατοχής²⁶ αποτέλεσαν σημαντική προϋπόθεση για την προσχώρηση των νέων γυναικών στον αντιστασιακό αγώνα. Αρχικά, κάποια σχολεία της πόλης είχαν υποστεί ζημιές από τους βομβαρδισμούς των γερμανικών δυνάμεων στην προσπάθειά τους να καταλάβουν την πόλη. Επιπλέον, ο ιταλικός στρατός είχε επιτάξει πολλά από τα σχολεία της πόλης, χρησιμοποιώντας τα σαν στρατώνες. Παρόμοια ενήργησαν και στο Πήλιο²⁷. Επιπλέον, η λειτουργία κάποιων σχολείων ήταν ελλιπής, καθώς σε μια χρονιά οι μαθητές έβγαζαν δύο τάξεις. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι προαγωγικές εξετάσεις στο Γυμνάσιο Θηλέων Βόλου να γίνουν το Δεκέμβριο του 1941, δηλαδή με πέντε μήνες καθυστέρηση. Η ομαλή διεξαγωγή των μαθημάτων δυσχεραίνονταν και από τις γενικότερες συνθήκες της Κατοχής και κυρίως την πείνα. Ειδικότερα, ο Ιατρικός Σύλλογος Βόλου σε τηλεγράφημα που έστειλε στον πρόεδρο της κυβέρνησης τον Σεπτέμβριο του 1941 επισήμαινε τη δυσκολία παρακολούθησης μαθημάτων από τους μαθητές εξαιτίας του υποσιτισμού. Επιπλέον, όταν παρουσιάστηκε στο Βόλο εξαιτίας του λιμού εξανθηματικός τύφος διατάχθηκε το κλείσιμο των σχολείων. Ακόμη, η παρακολούθηση των μαθημάτων τον πρώτο χειμώνα της από τα παιδιά των φτωχότερων τάξεων ήταν ελλιπής, εξαιτίας του κρύου. Εκτός από την πείνα, οι επιδρομές που πραγματοποίησαν οι γερμανικές δυνάμεις το φθινόπωρο του 1943 στο Πήλιο έπληξαν και τα σχολεία. Έτσι, κήκκαν σχολεία στις Μηλίες και τη Ζαγορά. Ακόμη, και η τρομοκρατία προκαλούσε προβλήματα στη λειτουργία των σχολείων, καθώς δυσχεραίνε την κυκλοφορία στους δρόμους της πόλης τόσο των διδασκόντων όσο και των διδασκομένων.

Η μη ομαλή λειτουργία των σχολείων προκάλεσε μια κοινωνική αναστάτωση, καθώς καταλύθηκε ο έλεγχος των κρατικών θεσμών στη νέα γενιά. Αυτό έδωσε νέες ευκαιρίες και άνοιξε νέους δρόμους για τις νέες. Ένας από τους δρόμους αυτούς ήταν και ο πολιτικός ακτιβισμός. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε πως η προβληματική λειτουργία των σχολείων συνέβαλε στη ριζοσπαστικοποίηση των

²⁶ Η λειτουργία των σχολείων του Βόλου ομαλοποιήθηκε μετά την απελευθέρωση της πόλης. Έτσι, τόσο τα Δημοτικά όσο και τα Σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης της πόλης άρχισαν να λειτουργούν κανονικά τον Ιανουάριο του 1945. (Αναγέννηση, 3 και 7 Ιανουαρίου 1945)

²⁷ Πολλά σχολεία του Πηλίου είχαν διακόψει τη λειτουργία τους κατά τη διάρκεια της Κατοχής με αποτέλεσμα οι επονίτισσες που είχαν αποφοιτήσει από το φροντιστήριο της Τύρνας (Θεσσαλία) να αναλάβουν χρέη δασκάλων ενώ συγκλήθηκε και συμβούλιο των δασκάλων για να συζητήσουν για το άνοιγμά τους. (Κολιού, Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης, τμ.2, σ.784,1021)

νέων γυναικών. Για τα κορίτσια η αποδέσμευση από τον έλεγχο του σχολείου αποτέλεσε μια ανατροπή χωρίς την οποία θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολη η συμμετοχή τους στον αντιστασιακό αγώνα²⁸.

Μια ακόμη σημαντική προϋπόθεση που οδήγησε τις νέες γυναίκες του Βόλου και του Πηλίου στην ανάληψη αντιστασιακής δράσης ήταν και η έντονη εκπολιτιστική δράση που ανέπτυξε η ΕΠΟΝ. Συγκεκριμένα, Η ΕΠΟΝ ενδιαφέρθηκε και για τη ζωή των νέων. Την απασχόλησαν τα δικαιώματά τους αλλά και το ποια θα ήταν η θέση τους στη μεταπολεμική κοινωνία. Η ΕΠΟΝ αντιμετώπισε τους νέους ως υποκείμενα. Δεν τους αντιμετώπισε χρησιμοθηρικά, δηλαδή μόνο για την απελευθέρωση της χώρας, αλλά έθεσε ως στόχο της και την πνευματική ανάπτυξή τους. Δεν ήταν μια αποκλειστικά εθνικοαπελευθερωτική οργάνωση, αλλά στόχευε και στην αναβάθμιση της νεολαίας. Θα λέγαμε πως η ΕΠΟΝ αντιμετώπισε τους νέους και τις νέες σα δημιουργικά άτομα και πρότεινε μια άλλη ζωή για αυτούς. Προέβαλε έναν τρόπο ζωής στον οποίο η χαρά συνιστούσε αξία²⁹.

Αρχικά, πριν από την ίδρυση της ΕΠΟΝ λειτουργούσαν ήδη εκπολιτιστικές οργανώσεις στο Βόλο. Συγκεκριμένα, από το καλοκαίρι του 1942 είχε ιδρυθεί ο Συνεταιρισμός Σπουδάζουσας Νεολαίας. Ακόμη, το φθινόπωρο του 1942 είχε ιδρυθεί η Πνευματική Πρωτοπορία Νέων, από νέους με φιλολογικές ανησυχίες. Από την ίδρυση της ΕΠΟΝ Βόλου το Μάρτιο του 1943, η πόλη θεωρούνταν το κέντρο των εκπολιτιστικών οργανώσεων της Θεσσαλίας. Η Πνευματική Πρωτοπορία Νέων προσχώρησε στην ΕΠΟΝ και τον Φεβρουάριο του 1944 διοργάνωσε το φιλολογικό μνημόσυνο του Κωστή Παλαμά, το οποίο προλόγισε η Σοφία Δονδολίνου, ενώ η Νίκη Κουτσορόδη και οι δεσποινίδες Βαρούτσικου απήγγειλαν ποιήματα. Ακόμη, σε εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε το Δεκέμβριο του 1943 από τον Καλλιτεχνικό ερασιτεχνικό Σύνδεσμο υπέρ του Ασύλου του Παιδιού συμμετείχαν στην παρουσίαση και η Ηρώ Τσεκλένη, η Σίνα Αθανασίου, η Μ. Κωστοπούλου, η Η Βασιλειάδου, η Α. Μάργαρη, η Ε. Αλατζάκη και άλλες. Ακόμη, σε άλλη γιορτή του Συνδέσμου πιάνο έπαιξε η Τερψιχόρη Βολοβίνη. Επιπλέον, το Φεβρουάριο του 1944 δόθηκε στον κινηματογράφο «Τιτάνια» από την Πνευματική Πρωτοπορία Νέων συναυλία στην οποία συμμετείχαν και η Έλλη και Ναταλία Αδάμ και η Κ. Ζημέρη³⁰.

Η εκπολιτιστική δράση της ΕΠΟΝ δε σταμάτησε εδώ. Συγκεκριμένα, στο Βόλο και στο Πήλιο έδωσε παραστάσεις και ο Θίασος ΕΠΟΝ Θεσσαλίας. Ειδικότερα, στις περιοχές της Ελεύθερης Ελλάδας

²⁸ Βλ. Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ. 2, σ. 784,836,838,839,1021 · Δημητριάδος Ιωακείμ, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, σ. 23-24 · Τσιλιβίδης, *Οι υγειονομικοί της Μαγνησίας*, σ. 18,22 · Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ. 140 · Μαργαρίτης, «Τα πρώτα βήματα», σ.96 · Τζαφλήρης, «Επιβίωση και αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής», σ. 140,145.

²⁹ Βλ. Πέτρος Ανταίος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, τμ.1, Καστανιώτης, Αθήνα 1979, σ. 335,405 · Οντέτ Βαρών Βασάρ, «Αντιστασιακές οργανώσεις νέων (1941-1944). Από το ατομικό στο συλλογικό», *Μνήμων*, τχ. 14 (1992),σ. 129,130 · Οντέτ Βαρών Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Βιβλιοπωλείον της εστίας, Αθήνα 2009, σ. 333,346,347,356.

³⁰ Βλ. Ανταίος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, τμ. 2, σ. 388 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 802,807,808,811,818 · Νίτσα Κολιού, *Τυπο- φωτο-γραφικό πανόραμα του Βόλου*, τμ.2, χ.τ. 1991, σ. 517,518.

αναπτύχθηκαν εκπολιτιστικές εκδηλώσεις στις οποίες κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτισε το θέατρο. Έτσι, από την άνοιξη του 1943 οι εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις οργάνωναν παραστάσεις και το 1944 συγκροτήθηκαν θίασοι που περιόδευαν στα χωριά. Στο Βόλο και στο Πήλιο παραστάσεις έδωσε ο Θίασος ΕΠΟΝ Θεσσαλίας, ο οποίος συγκροτήθηκε την άνοιξη του 1944 από τον Βασίλη Ρώτα στο Νιοχώρι Θεσσαλίας, ύστερα από εντολή της ΠΕΕΑ. Ήταν δεκαμελής και ανέβαζε έργα του Ρώτα. Χαρακτηριστικό ήταν το έργο «Γερμανοτσολιάς», σάτιρα του επονίτη Γρηγόρη. Θα μπορούσαμε να πούμε πως το αντιστασιακό θέατρο υπηρέτησε τις ανάγκες του αγώνα. Ο ρόλος που διαδραμάτισε ήταν τετραπλός: διαφώτιζε το λαό για τους στόχους του αγώνα, στρατολογούσε αντάρτες, ασκούσε δημόσια κριτική σε διάφορες καταστάσεις στην Ελεύθερη Ελλάδα, όπως ήταν η ζωοκλοπή, και φυσικά ψυχαγωγούσε το λαό που ζούσε σε συνθήκες τρομοκρατίας³¹.

Ο Θίασος ήλθε στο Βόλο την ημέρα της απελευθέρωσης της πόλης και έδωσε αρκετές παραστάσεις. Στη συνέχεια περιόδευσε στα χωριά του Πηλίου. Οι παραστάσεις λειτουργούσαν και σαν μέσο προσέλκυσης νέων γυναικών στον αντιστασιακό αγώνα, καθώς τις παρακολουθούσαν και αυτές μαζί με τους γονείς και τα αδέρφια τους, καθώς παραδοσιακά οι γυναίκες συμμετείχαν στα πανηγύρια και τις εορταστικές εκδηλώσεις. Εκτός από το θίασο ΕΠΟΝ Θεσσαλίας, η ΕΠΟΝ Νέας Ιωνίας είχε δημιουργήσει θεατρική ομάδα στην οποία συμμετείχαν η Σταυρούλα Καραχάλιου και η Σωτηρία Παπουτσή³².

Πως λειτούργησε, λοιπόν, η εκπολιτιστική δράση που ανέπτυξε η ΕΠΟΝ ως προϋπόθεση για τη συμμετοχή των κοριτσιών στον αντιστασιακό αγώνα; Οι πολιτιστικές δραστηριότητες αποτέλεσαν έναν πόλο χαράς που προσέλκυσε τις νέες. Η συμμετοχή σε ένα πολιτιστικό δρώμενο είτε από την πλευρά του καλλιτέχνη είτε από την πλευρά του θεατή λειτουργούσε λυτρωτικά, καθώς οι εκδηλώσεις αυτές είχαν θετική επίδραση στη ψυχολογία των γυναικών, μετριάζοντας το φόβο της τρομοκρατίας. Επιπλέον, η συμμετοχή σε αυτές έσπασε το αίσθημα της απομόνωσης και δημιουργούσε μια αίσθηση συλλογικότητας, αλληλεγγύης, ευφορίας και ελευθερίας. Μέσα από τη συμμετοχή τους σε αυτές οι νέες γυναίκες όχι μόνο κοινωνικοποιούνταν, καθώς συναναστρέφονταν πολλούς ανθρώπους, αλλά και πολιτικοποιούνταν. Ειδικότερα, τα θεατρικά έργα τόνιζαν τα ηρωικά στοιχεία της Αντίστασης και εξήραν το αγωνιστικό πνεύμα κατά των κατακτητών. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε πως η εκπολιτιστική δράση που ανέπτυξε η ΕΠΟΝ δημιούργησε νέους ορίζοντες για τις νέες γυναίκες. Τους δόθηκε για πρώτη φορά η ευκαιρία όχι μόνο να αναδείξουν τα ταλέντα τους αλλά και να αποτελέσουν μέρος του κοινωνικού

³¹ Βλ. Πέτρος Μάρκαρης, «Πολιτικό θέατρο του λαού. Στον αγώνα για την απελευθέρωση», *Θέατρο*, τχ. 53-54 (Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 1976), σ.31,32 · Δηώ Καλληγέρη, « Η θεατρική σκηνή 1941-1953», στο : Χρήστος Χατζηιωσήφ και Προκόπης Παπαστρατής (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20 ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή- Αντίσταση 1940-1945*, τμ.3, Αθήνα 2007, σ.356 · Γιώργος Κοτζιούλας, *Θέατρο στα βουνά*, 2 η έκδ., Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σ. 38.

³² Βλ. Γεράσιμος Σταύρου, «Το θέατρο στην Ελεύθερη Ελλάδα», *Επιθεώρηση τέχνης*, τχ. 87-88 (Μάρτιος- Απρίλιος 1962), σ. 385 · Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, σ.513 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ.132 · Βογιατζής, «Όταν τους ιδώμεν όλους υπό το πέλμα μας...», σ. 48.

γίγνεσθαι. Αισθάνονταν πως δεν ήταν παθητικοί δέκτες των καταστάσεων αλλά ότι μπορούσαν να επέμβουν σε αυτές³³.

³³ Βλ. Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, σ.456,457,460,461,463,464 · Βασάρ, «Αντιστασιακές οργανώσεις νέων», σ.124 · Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τμ.2, σ. 155. ·

ΤΡΙΤΟ ΕΦΑΛΛΙΟ

Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

3.1 Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΗΛΙΟΥ ΣΤΟΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟ ΑΓΩΝΑ: ΟΙ ΒΟΗΘΗΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Ήδη από το 1942 το ΚΚΕ και το ΕΑΜ επιθυμούν τη μαζική ένταξη μεγάλου αριθμού γυναικών στις γραμμές τους. Συγκεκριμένα, τον Αύγουστο του 1942 το Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ επισήμανε την ανάγκη όλες οι γυναικείες αντιστασιακές οργανώσεις να συγκεντρώσουν στις γραμμές τους ακόμη μεγαλύτερο αριθμό γυναικών. Παρόμοια, και η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ το Δεκέμβριο του 1942 επισήμανε την ανάγκη οργάνωσης στις γραμμές του Κόμματος και του ΕΑΜ των γυναικών της πόλης και της υπαίθρου. Το 1943 στελέχη του Κόμματος επαινούν τις γυναίκες για τη μαχητικότητα που επέδειξαν κατά τις κινητοποιήσεις και προτείνουν τη μαζική στρατολογία τους στις γραμμές του ΚΚΕ και στις αντιστασιακές οργανώσεις. Κάτι παρόμοιο συνέβη και στη Θεσσαλία. Ειδικότερα, στελέχη του Κόμματος επισήμαναν πως ο αριθμός των οργανωμένων γυναικών ήταν ιδιαίτερα μικρός. Επαινούσαν την αγωνιστικότητα των γυναικών κατά τις κινητοποιήσεις και υπογράμμισαν πως ο αντιστασιακός αγώνας θα ήταν αναποτελεσματικός χωρίς αυτές. Ακόμη, προτάθηκε και η ίδρυση γυναικείου οργανωτικού γραφείου με τμήματα σε διάφορες περιοχές της Θεσσαλίας με σκοπό την προσέλκυση περισσότερων γυναικών³⁴. Ιδιαίτερο ήταν το ενδιαφέρον που αποδόθηκε και στην οργάνωση των κοριτσιών στις γραμμές της ΕΠΟΝ. Στις Συνδιασκέψεις της οργάνωσης τονιζόταν η επιτακτική ανάγκη της αύξησης του αριθμού των οργανωμένων κοριτσιών. Χαρακτηριστική ήταν η αναφορά του Κώστα Καραγιώργη στο Ά Πανθεσσαλικό Συνέδριο της ΕΠΟΝ:

«Σπουδαίο το συνέδριό σας. Σπουδαίες οι συνδιασκέψεις. Εικοσιπέντε χιλιάδες όμως μέλη, πολύ λίγα, πάρα πού λίγα για τις σημερινές περιστάσεις. Ιδιαίτερα τα οχτώ χιλιάδες κορίτσια. Έχετε ένα τρίτο κορίτσια, ενώ αυτά είναι το μισό της νέας γενιάς. Γι' αυτό σύνθημά

³⁴ Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 169,172-173.

σας πρέπει να είναι 'ούτε ένας νέος, ούτε μια νέα έξω από την ΕΠΟΝ'»³⁵.

Η ΕΠΟΝ Θεσσαλίας προσπαθώντας να προσελκύσει κοπέλες στις γραμμές της υιοθέτησε μια σειρά από μέτρα. Συγκεκριμένα, δραστηριοποιήθηκαν καθοδηγήτριες σε διάφορες περιοχές το παράδειγμα των οποίων μιμήθηκαν πολλές κοπέλες και οργανώθηκαν στην ΕΠΟΝ. Επιπλέον, πραγματοποιήθηκαν συνελεύσεις όπου στελέχη της οργάνωσης ενημέρωναν τους γονείς των κοριτσιών για τον ηθικό χαρακτήρα της ΕΠΟΝ, ενώ οι οργανωμένοι επονίτες υποχρεώθηκαν να φέρουν στην οργάνωση τις μητέρες και τις αδελφές τους. Καταλήγοντας, θα μπορούσαμε να πούμε πως οι γυναίκες ανταποκρίθηκαν σε μεγάλο βαθμό στο κάλεσμα των αντιστασιακών οργανώσεων. Στο Βόλο το 1944 από τους 65.000 κατοίκους οι 13.500 είχαν περάσει στις γραμμές του αντιστασιακού κινήματος. Από αυτούς οι 6.200 ήταν γυναίκες. Με άλλα λόγια, οι γυναίκες αποτελούσαν το 43% των οργανωμένων κατοίκων της πόλης³⁶.

Είτε ήταν οργανωμένες είτε όχι, οι γυναίκες στο Βόλο και το Πήλιο ανέπτυξαν έντονη αντιστασιακή δράση. Συγκεκριμένα, οι εργάτριες της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου διοργάνωναν μαζί με τους εργάτες πάρτι, με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων και άλλων ειδών για την ενίσχυση του αγώνα των ανταρτών. Στο πρώτο πάρτι συγκεντρώθηκαν διάφορα είδη και τσιγάρα και ετοιμάστηκαν δώδεκα δέματα, τα οποία μεταφέρθηκαν στους αντάρτες. Ακόμη, σε κάθε περιοχή υπήρχαν σπίτια που λειτουργούσαν σαν περάσματα για τους υποψήφιους αντάρτες. Εκεί τους παρέχονταν κατάλυμα και τροφή. Η εξυπηρέτηση των ανταρτών βάραινε αποκλειστικά τις γυναίκες. Έτσι, όσοι από το Βόλο θα προσχωρούσαν στο αντάρτικο περνούσαν από το σπίτι του Σταύρακα στο Φυτόκο. Εκεί τους περιποιούταν ο ίδιος μαζί με την αδελφή του. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως οι γυναίκες ήταν πρόθυμες να βοηθήσουν αυτούς που ήταν οργανωμένοι ακόμα και αν οι ίδιες δεν ήταν. Επιπλέον, υπάρχουν περιπτώσεις όπου γυναίκες δε δίστασαν να κρύψουν στο σπίτι τους μέλη των αντιστασιακών οργανώσεων, όταν αυτά το είχαν ανάγκη. Έτσι, όταν ο οργανωτικός γραμματέας της Νομαρχιακής Επιτροπής του ΕΑΜ, Γιάννης Καρκαγιάννης μετέφερε αρχεία της οργάνωσης και ειδοποιήθηκε πως έπρεπε να μεταβεί σε ασφαλές μέρος δέχτηκε να τον φιλοξενήσει η επιστάτρια του Γυμνασίου Θηλέων, Ειρήνη, στο υπόγειο του σχολείου. Αξιοσημείωτη ήταν και η δράση των γυναικών διερμηνέων, οι οποίες μετέφεραν στις

³⁵ Βλ. Ανταίος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, τμ.2, σ. 292 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 173.

³⁶ Βλ. Ανταίος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, τμ.2, σ. 395 · Βογιατζής, «Όταν τους ιδώμεν όλους υπό το πέλμα μας...», σ. 41 · Ο λόγος που αναφέρομαι στην οργάνωση των γυναικών στο Βόλο σε αποκλειστικά εαμικές οργανώσεις είναι επειδή δε βρήκα πληροφορίες για δραστηριοποίηση μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων στην πόλη. Η μόνη πληροφορία που βρήκα για δράση μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων στο Βόλο ήταν στη διατριβή του Νίκου Τζαφλήρη. Συγκεκριμένα, η απάντηση στη συνεχή ανάπτυξη του εαμικού κινήματος ήταν μια «Κίνηση υπέρ του Ζέρβα», πρωτεργάτης της οποίας υπήρξε ο στρατηγός Ιωάννης Παπαϊωάννου. Αυτή εκδηλώθηκε τον Αύγουστο του 1943 στο Βόλο, τα Λεχώνια, τον Άγιο Γεώργιο και τις Μηλιές. Ωστόσο, ήταν κάτι βραχύβιο, καθώς διαλύθηκε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, όταν μετά την συνθηκολόγηση των Ιταλών επικράτησε το εαμικό κίνημα στο Βόλο και το Πήλιο και ξεκίνησαν οι διωγμοί των ζερβικών. Άλλοι συνελήφθησαν, άλλοι βασανίστηκαν και άλλοι έφυγαν στην Αθήνα. Στην Κίνηση αυτή δε βρήκα να αναφέρεται το όνομα κάποιας γυναίκας. (Τζαφλήρης, «Επιβίωση και αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής», σ. 322-323,338)

αντιστασιακές οργανώσεις σημαντικές πληροφορίες. Συγκεκριμένα, παρείχαν πληροφορίες για τα μπλόκα, τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και γενικότερα για τις κινήσεις του εχθρού. Τέτοια άτομα ήταν η διερμηνέας των Γερμανών Άλκηστης Παρθένη και η Ντίνα Κυπαρίση³⁷.

Η αντιστασιακή δράση των γυναικών του Πηλίου αφορούσε κυρίως την παροχή βοηθητικών υπηρεσιών που ήταν απαραίτητες για την εδραίωση του αντάρτικου. Συγκεκριμένα, ένα από τα πρωταρχικά ζητήματα που έπρεπε να λυθεί ήταν ο επισιτισμός των ανδρών του ΕΛΑΣ. Έτσι, στην Άνω Κερασιά συγκροτήθηκαν μαγειρεία, ενώ στην Κερασιά νέες κοπέλες μαγειρεύουν και ζυμώνουν για τους αντάρτες. Οι γυναίκες κατασκεύαζαν πολλά είδη διατροφής. Το κυριότερο, ωστόσο, ήταν το ψωμί, το οποίο το ζυμώνουν και το ψήνουν στους φούρνους τους. Το ζύμωμα γινόταν κυρίως από τις πιο νέες, καθώς απαιτούσε δύναμη³⁸.

Εκτός από την τροφοδοσία ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η καθαριότητα. Οι αντάρτες είχαν ανάγκη από καθαρά ρούχα και εσώρουχα, καθώς πιάνανε εύκολα ψείρες. Το έργο αυτό το ανέλαβαν και πάλι οι γυναίκες. Έτσι, οι κοπέλες στην Άνω Κερασιά άναβαν φωτιές, έβραζαν νερό σε καζάνια και ζεμάτιζαν τα ρούχα για να φύγουν οι ψείρες. Οι ψείρες έβγαιναν στην επιφάνεια και έπρεπε να προσέχουν για να μην τις κολλήσουν. Στις δουλείες αυτές δεν απασχολούταν μόνο κοπέλες που δεν ήταν εγγράμματες, αλλά και κοπέλες που είχαν πάει στο γυμνάσιο και που ήταν μέλη κάποιας αντιστασιακής οργάνωσης. Η προσφορά των γυναικών δε σταματά εκεί, καθώς εκτός από το πλύσιμο των ρούχων ράβουν και καινούρια. Συγκεκριμένα, συνεργείο ραπτικής είχε συγκροτηθεί στην Κερασιά³⁹ στο σπίτι της Μαριάνθης Τσακμάκη, αλλά και στο Κεραμίδι. Ακόμη, στην Άνω Κερασιά το σπίτι των Βασδεκαίων χρησιμοποιούταν για τα συνεργεία ραπτικής. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως οι γυναίκες ήταν πρόθυμες να μετατρέψουν τα σπίτια τους σε συνεργεία ραπτικής. Η σωστή λειτουργία των συνεργείων απαιτούσε την ύπαρξη πρώτων υλών και κυρίως μαλλιού. Οι γυναίκες, προκειμένου να εξασφαλίσουν μεγάλες ποσότητες, έκαναν έρανο στα μαντριά της περιοχής. Οι μεγαλύτερες σε ηλικία έξιαιναν το μαλλί, ενώ οι πιο νέες έπλεκαν κάλτσες και πουλόβερ. Για μικρότερες ποσότητες ξήλωναν τα μάλλινα ρούχα που διέθεταν και έπλεκαν νέα. Στο συνεργείο ραπτικής στη Λέτσιανη οι κοπέλες επιδίδονταν στη συγκεκριμένη δραστηριότητα. Ο αριθμός των γυναικών που εργάζονταν στα συνεργεία κυμαινόταν από τρείς ως δέκα και σε περιόδους μεγάλης ανάγκης μπορούσε να φτάσει τα εξήντα με εβδομήντα άτομα.

³⁷ Βλ. Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 789,779,790 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.1, σ. 131,133-134,136,156 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 216.

³⁸ Βλ. Γάλλου, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ», σ. 21 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ.348,350 · Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 93.

³⁹ Ο λόγος που παρατηρείται τόσο έντονη κίνηση στο χωριό της Κερασιάς (Πήλιο) είναι γιατί εκεί βρισκόταν η έδρα του 54^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ. (Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.1, σ. 348)

Συνήθως, γινόταν καταμερισμός εργασίας, με βασικό κριτήριο την ηλικία, ώστε να είναι πιο παραγωγικά. Η εργασία σε αυτά ήταν πολύωρη⁴⁰.

Οι αντάρτες, εκτός από καθαρά ρούχα και τροφή, χρειαζόνταν και περίθαλψη. Οι γυναίκες πρωτοστάτησαν και στον τομέα αυτό. Τη περίθαλψη αυτή θα μπορούσαμε να τη διακρίνουμε σε δύο είδη: την περίθαλψη στο πεδίο της μάχης και την περίθαλψη στα νοσοκομεία του ΕΛΑΣ και τα αναρρωτήρια. Ειδικότερα, όσον αφορά τα αντάρτικα νοσοκομεία, οι γυναίκες διαδραμάτισαν ιδιαίτερο ρόλο σε αυτά. Πρωτοστατούν στην ίδρυσή τους και δουλεύουν σκληρά για να μπορέσουν να λειτουργήσουν. Πρώτα καθάριζαν το χώρο και μετά εγκαθιστούσαν το υγειονομικό υλικό. Επιπλέον, συνέβαλαν και στον εξοπλισμό των νοσοκομείων, αδειάζοντας τα σπίτια τους από στρώματα, κουβέρτες, μαξιλάρια και άλλα απαραίτητα είδη. Σε αυτά δούλευαν αρχικά οι γυναίκες του χωριού και όσες κατέφευγαν από την πόλη στο βουνό, επειδή τις κυνηγούσαν. Αυτές προσέφεραν τις υπηρεσίες τους ανεξάρτητα από το αν ήταν εκπαιδευμένες ή όχι. Με την ανάπτυξη όμως του αντάρτικου στέλνονται από τις πόλεις ειδικές υγειονομικές αποστολές που αποτελούνται από γιατρούς και εκπαιδευμένες νοσοκόμες. Μια από τις βασικότερες δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν οι γυναίκες στα νοσοκομεία αυτά ήταν η έλλειψη τόσο υγειονομικών όσο και τεχνικών μέσων⁴¹. Έτσι, προσπαθούσαν να ανακουφίσουν τους αντάρτες επιστρατεύοντας την στοργή τους⁴². Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του αντάρτη Αποστόλη Πρίντζη, ο οποίος τραυματίστηκε σε μάχη:

«[...] Στην άκρη του χωριού (σσ. στο Πήλιο) με έβαλαν σε ένα σπίτι που το χρησιμοποιούσαν σαν πρόχειρο νοσοκομείο. Εκεί η Μαρία Μαντέλου και μια ακόμη νοσοκόμα με έβαλαν στη σκαφίδα, μ' έπλυναν, περιποιήθηκαν το τραύμα μου, κι ύστερα μου 'δωσαν γαλατοκουρκούτι και με άφησαν να κοιμηθώ [...]»⁴³.

Σε περιόδους εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των Γερμανών τα νοσοκομεία του ΕΛΑΣ έπρεπε να μεταφερθούν σε πιο ορεινές περιοχές, για ασφάλεια. Οι νοσοκόμες πρωτοστατούσαν και στη διαδικασία αυτή. Έτσι, στη μεταφορά του αντάρτικου νοσοκομείου από το Κεραμίδι στο Σκλήθρο, την άνοιξη του 1944, συμμετείχαν και οι νοσοκόμες. Νοσηλεία στους αντάρτες παρεχόταν και στο «Σπίτι του στρατιώτη» στην Τσαγκαράδα, στο οποίο υπεύθυνη ήταν η Φλώρα Πατρικίου. Εκτός από τα νοσοκομεία, λειτουργούσε και αναρρωτήριο για τους αντάρτες στην Άνω Κερασιά, το οποίο ήταν εγκαταστημένο σε

⁴⁰ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 243,244,246 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.1, σ.348,349, 350, 378 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 786,1037 · Γάλλου, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ», σ. 24-25.

⁴¹ Οι Γερμανοί προσπαθούσαν με κάθε μέσο να εμποδίσουν τον εφοδιασμό των ανταρτών με φάρμακα. Συγκεκριμένα, έθεσαν σταδιακά όλο και περισσότερους περιορισμούς στη διακίνηση φαρμάκων και πραγματοποιούσαν μπλόκα στην πόλη με σκοπό να δυσκολέψουν τη μεταφορά τους στο βουνό. (Τσιλιβίδης, *Οι υγειονομικοί της Μαγνησίας*, σ. 97,100)

⁴² Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 252-253-254 · Κίνηση «Η γυναίκα στην Αντίσταση», *Γυναίκες στην Αντίσταση. Μαρτυρίες*, 2 η έκδ., Αθήνα 1982, σ. 94-95.

⁴³ Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.1, σ. 427.

σπίτι. Η πρόθεση των γυναικών να περιθάλψουν τους αντάρτες αποδεικνύεται και από το γεγονός πως ακόμη και στην περίπτωση που οι γιατροί άνδρες τους φροντίσουν κάποιον αντάρτη αυτές προσφέρουν τη βοήθειά τους με όποιο τρόπο μπορούσαν⁴⁴. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αντώνη Τζουβάρα, ο οποίος σε μάχη στα Λεχώνια εναντίον Γερμανών και δυνάμεων ΕΑΣΑΔ τραυματίστηκε στο δεξί του πόδι. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

« [...] Με μετέφεραν στην Τσαγκαράδα όπου με περιποιήθηκε ο γιατρός Βασίλης Προγκίδης με τη γυναίκα του. Τέλος, με μετέφεραν στο Πουρί, όπου περιποιήθηκε το πόδι μου ο γιατρός Αλέκος Μήτρου με τη γυναίκα του [...]»⁴⁵.

Επιπλέον, οι δύσκολες συνθήκες με τις οποίες έρχονταν αντιμέτωπες οι νοσοκόμες αποδεικνύονται και από το γεγονός πως κάθε νοσοκόμα περιποιούταν περίπου τρεις τραυματίες⁴⁶.

Η περίθαλψη που προσέφεραν οι γυναίκες στους αντάρτες δεν αφορούσε μόνο τα αντάρτικα νοσοκομεία, αλλά επεκτεινόταν και στο πεδίο της μάχης. Έτσι, στήνονταν πρόχειρα χειρουργεία, τα οποία στελεχώνονταν από νοσοκόμες και τραυματιοφορείς. Επιπλέον, είχαν συγκροτηθεί ομάδες μεταφοράς ανταρτών τραυματιών από τις μάχες του Βόλου και του Αλμυρού προς τον Αη-Γιάννη. Έτσι, η Δήμητρα Χασάπη μαζί με άλλες επονίτισσες συμμετείχαν στη μεταφορά τραυματιών. Ακόμη, επονίτισσες νοσοκόμες στη μάχη της Πορταριάς παρέμειναν μέχρι τελευταία στιγμή στο πλευρό των ανταρτών⁴⁷.

Εκτός από την υλική υποστήριξη οι γυναίκες προσφέρουν και ηθική υποστήριξη προς τους αντάρτες. Φτιάχνουν για αυτούς δέματα με είδη που συγκεντρώνουν από πάρτι που οργανώνουν. Έτσι, οι αντιπρόσωποι της Εθνικής Αλληλεγγύης του Λαύκου, πηγαίνοντας σε μια συνδιάσκεψη στο Πήλιο, ετοίμασαν ένα δέμα για τους αντάρτες, αλλά δεν τους βρήκαν για να τους το δώσουν. Όταν επέστρεψαν οι αντάρτες, τους έστειλαν φαγητά αλλά και ένα γράμμα με τους χαιρετισμούς τους και τη διαβεβαίωση πως όσο αυτοί πολεμούν υπάρχει κάποιος που φροντίζει τόσο για αυτούς όσο και τις οικογένειές τους. Το δέμα και το γράμμα στον αντάρτη επιδρούν θετικά στην ψυχολογία του. Ευχαριστιέται που κάποιος τον σκέφτηκε και τονώνεται το ηθικό του. Τους παρηγορούν και τους δίνουν κουράγιο να συνεχίσουν το έργο τους⁴⁸.

Οι γυναίκες στο Βόλο και το Πήλιο μερίμνησαν και για την περίθαλψη των οικογενειών των ανταρτών. Έτσι, οι γυναίκες της Εθνικής Αλληλεγγύης συγκρότησαν στα χωριά του Πηλίου λαϊκά ιατρεία, όπως στη Ζαγορά και στην Αργαλαστή, λαϊκά φαρμακεία και λαϊκά νοσοκομεία, όπως στη Δράκεια. Παρόμοια, οι επονίτισσες συγκρότησαν στο Βόλο φαρμακεία πρώτων βοηθειών και πρόχειρο νοσοκομείο,

⁴⁴ Βλ. Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.1, σ. 348, 424 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 712.

⁴⁵ Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.1, σ. 464, 465.

⁴⁶ Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 712.

⁴⁷ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 255 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 697, 784.

⁴⁸ Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 251.

ώστε να περιθάλψουν τις άπορες οικογένειες. Οι επονίτισσες ενδιαφέρθηκαν και για τα απιδιά και προσέφεραν σε περισσότερα από σαράντα παιδιά στο Πήλιο τροφή και ρουχισμό⁴⁹.

3.2 Η νοηματοδότηση της γυναικείας αντιστασιακής δράσης από το αντιστασιακό κίνημα

Προσπαθώντας να κατανοήσουμε τα οφέλη που αποκόμισαν οι γυναίκες από την αντιστασιακή τους δράση, θα λέγαμε πως το σημαντικότερο ήταν η αναγνώριση της προσφοράς τους στον αγώνα. Στον αντιστασιακό τύπο δημοσιεύονται άρθρα που τονίζουν τη μεγάλη συμβολή των γυναικών στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα:

«[...] Η συμβολή της γυναίκας στον εθνικό μας αγώνα [...] είναι αναμφισβήτητη [...] Χωρίς τη συμβολή της, θα ήταν αδύνατη η νικηφόρα διεξαγωγή της εθνικής μας επανάστασης. Η σύγχρονη Ελληνίδα με την πολύπλευρη δράση της απόδειξε στους ύπουλους συκοφάντες ότι δεν είναι η αμελητέα ποσότης. Έδειξε πως είναι ικανή να φέρει σε πέρας οποιαδήποτε δουλειά [...]»⁵⁰.

Όπως παρατηρούμε από το παραπάνω παράθεμα η προσφορά των γυναικών στον αντιστασιακό αγώνα αναγνωρίζεται. Οι γυναίκες συνέβαλαν στον αγώνα κάνοντας δουλειές που έκαναν χρόνια, όπως το πλύσιμο, το καθάρισμα, το μαγείρεμα. Επιπλέον, οι Βολιώτισσες είχαν ανταποκριθεί θετικά στην έκκληση του Μητροπολίτη Δημητριάδος Ιωακείμ και έπλεξαν κάλτσες και φανέλες για τους στρατιώτες στο αλβανικό μέτωπο, ενώ άλλες υπηρέτησαν ως εθελοντικές νοσοκόμες στα στρατιωτικά νοσοκομεία της πόλης φροντίζοντας τους τραυματίες πολέμου, ενώ ένας μεγάλος αριθμός γυναικών τους επισκέπτονταν καθημερινά προσφέροντάς τους τσιγάρα και γλυκά⁵¹. Αυτό, λοιπόν, που άλλαξε δεν ήταν οι δραστηριότητες των γυναικών, αλλά ο τρόπος με τον οποίο αυτές αξιολογούνταν και νοηματοδοτούνταν. Κατά την περίοδο της Αντίστασης οι «παραδοσιακές δραστηριότητες» των γυναικών επανεκτιμήθηκαν και θεωρήθηκαν πολύ περισσότερο σημαντικές. Κάτω από τις δυσμενείς συνθήκες που διαμόρφωσε η Κατοχή οι «παραδοσιακές γυναικείες δραστηριότητες» θεωρήθηκαν πολύ περισσότερο σημαντικές για όλους.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 234,235.

⁵⁰ *Αναγέννηση*, 20 Δεκεμβρίου 1944.

⁵¹ Βλ. Τσικρίκης, «Όψεις της καθημερινότητας στην πόλη του Βόλου κατά την κατοχική περίοδο [1941-1944]», σ. 49 · Δημητριάδος Ιωακείμ, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, σ. 8 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 774.

Απέκτησαν μια κοινωνική διάσταση. Αυτό, λοιπόν, που άλλαξε ήταν τα μέτρα με τα οποία αξιολογούνταν οι «γυναικείες δραστηριότητες». Έτσι, ενώ μέχρι τα χρόνια του Μεσοπολέμου η γυναικεία οικιακή εργασία ήταν υποτιμημένη και δεν αναγνωριζόταν οικονομικά, κατά την περίοδο αυτή ανανοηματοδοτείται και θεωρείται σπουδαία. Οι δύσκολες συνθήκες της Κατοχής επέδρασαν στις αντιλήψεις των ανθρώπων, με αποτέλεσμα να αλλάξει ο τρόπος με τον οποίο γίνονταν μέχρι τότε αντιληπτές οι οικιακές εργασίες. Το πλέξιμο άρχισε να θεωρείται εθνική υπηρεσία. Όπως αναφέρεται και στον αντιστασιακό τύπο «οι συναγωνίστριες που εργάζονται για τη φανέλα του αντάρτη προσφέρουν υπηρεσία στην πατρίδα». Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε πως το ΕΑΜ συνέβαλε στην κοινωνική καταξίωση της γυναικείας εργασίας⁵². Παρόμοια, ο νεανικός αντιστασιακός τύπος επισήμαινε την ιδιαίτερη σημασία της αντιστασιακής δράσης των νέων γυναικών για όλους τους τομείς του αγώνα:

«[...] Οι κοπέλες που βρίσκονται στις επονίτικες γραμμές προσφέρουν ίσα και πολλές φορές περισσότερα απ' τους επονίτες στο σημερινό αγώνα [...] Θα πρέπει να σταθούμε στα πιο χαρακτηριστικά σημεία της δράσης τους. Στο οργανωτικό: είναι οι πιο ταχτικές στις συνεδριάσεις, οι περισσότερο συνομώτισσες, οι πιο δραστήριες και αποφασιστικές. Στον οικονομικό. Η κάποια ανάπτυξη των οικονομικών της οργάνωσής μας οφείλεται κατά πολύ στις λαχειοφόρες [...] των επονιτισσών. Στις κινητοποιήσεις. Πρώτες παντού μαζί με τους επονίτες διεκδικούν τα καθημερινά τους επισιτιστικά και οικονομικά αιτήματα. Στον εθνικοαπελευθερωτικόν αγώνα. [...] Όλες οι επονίτισσες κάνανε αληθινή εκστρατεία και έστειλαν στο βουνό εκατοντάδες ζεύγη κάλτσες, πουλόβερ, φανέλες [...] Όλα αυτά δίνουν την απάντηση για το πώς αγωνίζεται η σημερινή Ελληνίδα [...]»⁵³.

Η αναγνώριση της γυναικείας προσφοράς στον αντιστασιακό αγώνα οδήγησε στη διεύρυνση του χώρου δράσης τους. Η πρώτη εμφάνιση των γυναικών στο δημόσιο χώρο έγινε με τη μετατόπιση των παραδοσιακών δραστηριοτήτων τους από την ιδιωτική στη δημόσια σφαίρα. Οι οικιακές εργασίες με τις οποίες καταπιάνονταν διευρύνονται και δεν απευθύνονται μόνο προς τα μέλη της οικογένειάς τους, αλλά και προς τους αντάρτες. Οι «παραδοσιακές γυναικείες δραστηριότητες» απέκτησαν μια κοινωνική λειτουργία, με αποτέλεσμα να μετατραπούν και οι γυναίκες σε κοινωνικά υποκείμενα. Ωστόσο, βασική

⁵² Βλ. Γάλλου, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ», σ.27,22 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 121,241 · Τασούλα Βερβενιώτη, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στην Αντίσταση: Οι αναπαραστάσεις τους από τον Αντιστασιακό τύπο», στον συλλ. τόμο: *Το έπος του '40 και η Εθνική Αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944*, Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων, Λάρισα 2004, σ. 166 · Τασούλα Βερβενιώτη, «Οι Ελληνίδες πριν τον πόλεμο, στην Κατοχή και τον εμφύλιο», στο: Ευτυχία Λεοντίδου και Sigrid R. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών. Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Εναλλακτικές εκδόσεις / Γαία 1, χ.τ. [1992], σ.49 · Ναταλία Αποστολοπούλου, *Περήφανες κι αδούλωτες*, Εντός, Αθήνα 1997, σ. 44.

⁵³ *Νέος αγωνιστής*, 16 Ιανουαρίου 1944.

προϋπόθεση για αυτή την αλλαγή ήταν να μην αμφισβητηθεί η κοινωνική τους θέση, κάτι που εξασφαλίστηκε από την ανάληψη δραστηριοτήτων γνώριμων σε αυτές⁵⁴.

Ωστόσο, δε θα πρέπει να παραβλέψουμε τις αρνητικές πτυχές που κρύβει ο έπαινος της γυναικείας δράσης από τη μεριά των αντιστασιακών οργανώσεων. Ειδικότερα, παρατηρούμε πως ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας, ο οποίος κυριαρχεί σε όλη την κοινωνία, γίνεται αποδεκτός και από το ΕΑΜ. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του *Ρήγα*: «[...] Ο χειμώνας ήλθε: οι ηρωικοί αντάρτες μας στα βουνά έχουν ανάγκη από ζεστές φανέλες [...] Ποιος θα φροντίσει να ετοιμαστούν και να σταλούν τα δέματα [...] στους αντάρτες μας; Εμπρός λοιπόν, όλες οι γυναίκες να ριχτούμε ακούραστες στον αγώνα [...]». Όπως γίνεται αντιληπτό από το παραπάνω άρθρο οι οργανώσεις στα πλαίσια του αντιστασιακού αγώνα αναθέτουν στις γυναίκες, κυρίως, καθήκοντα κοινωνικής πρόνοιας και όχι κάποια πολιτικά καθήκοντα. Τις καλούν να συνεισφέρουν στον αγώνα φροντίζοντας τους αντάρτες και όχι παίρνοντας όπλα. Επιπλέον, σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη οι γυναίκες ως πιο ευαίσθητες δε θα σταματούσαν μόνο στην υλική ενίσχυση των θυμάτων, αλλά θα τα υποστήριζαν και ψυχικά. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο η Εθνική Αλληλεγγύη Βόλου αποτελούταν στο μεγαλύτερο ποσοστό της από γυναίκες⁵⁵. Συγκεκριμένα, η οργάνωση αυτή καλούσε τις γυναίκες να ενταχθούν στις γραμμές της εκτελώντας τις παραδοσιακές εργασίες που γνώριζαν καλά:

« [...] Η Εθνική Αλληλεγγύη Βόλου προσέφερε στο αναρρωτήριο του 54 Συντάγματος διακόσια λεμόνια [...] Συνεργεία της Εθνικής Αλληλεγγύης καθάρισαν τα στρατιωτικά νοσοκομεία, πλύναν τις στρατιωτικές κουβέρτες και τα ρούχα των νοσηλευομένων και των ανδρών. Τα συνεργεία της Εθνικής Αλληλεγγύης καθημερινά ράβουν για τον ΕΛΑΣ πάνω από διακόσια κομμάτια εσώρουχα, εσώβρακα, πουκάμισα και άλλα είδη [...]»⁵⁶.

Όπως παρατηρούμε και στο παραπάνω άρθρο η οργάνωση αυτή δεν είχε άμεσο πολιτικό χαρακτήρα. Υπήρχε η πεποίθηση πως η γυναίκα ήταν αυτή που θα ενδιαφερόταν για τους αντάρτες, τους φυλακισμένους και τους αρρώστους. Δημιουργείται η εικόνα της γυναίκας που βοηθά αποκλειστικά άνδρες και όχι γυναίκες, παρά το γεγονός πως υπήρχαν και γυναίκες φυλακισμένες και γυναίκες τραυματίες. Επιπλέον, θα πρέπει να τονίσουμε πως και οι ίδιες αισθάνονταν ασφάλεια συμμετέχοντας στην

⁵⁴ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 12,214,120 · Γάλλου, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ», σ. 20 · Βερβενιώτη, «Οι Ελληνίδες πριν τον πόλεμο, στην κατοχή και τον εμφύλιο», σ. 48.

⁵⁵ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 229,230-231 · Σαμίου, «Οι Ελληνίδες στην Κατοχή. Πόλεμος και ανατροπές», στον συλλ. τόμο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Αλβανικό έπος – Κατοχή και Αντίσταση – Εμφύλιος*, τμ.8, Ελληνικά γράμματα, χ.τ. [2004], σ. 188 · *Ρήγας*, 22 Οκτωβρίου 1943.

⁵⁶ *Αναγέννηση*, 28 Οκτωβρίου 1944.

Εθνική Αλληλεγγύη, καθώς δεν απομακρύνονταν από τις δραστηριότητες που γνώριζαν καλά. Έτσι, η δράση που ανέπτυσαν ήταν κοινωνικά επιτρεπτή χωρίς να έρχεται σε ρήξη με το παρελθόν. Οι γυναίκες προσέφεραν στον αντιστασιακό αγώνα χωρίς να υπερβαίνουν τους παραδοσιακούς ρόλους της μητέρας και της νοικοκυράς⁵⁷.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως το φύλο ως ιστορική, κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή αναπαράγει τα έμφυλα στερεότυπα και τις στερεότυπες αντιλήψεις για τη φύση της γυναίκας και τη θέση της στην κοινωνία με αποτέλεσμα οι γυναίκες να πρέπει να αναπτύξουν τις δραστηριότητες που αρμόζουν στο φύλο τους και να τους αποδίδονται συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως η ευαισθησία και η στοργή. Το φύλο ως κάτι που διαμορφώνεται κοινωνικά, δηλαδή από τις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας, βασίστηκε στην πατριαρχική δομή της ελληνικής κοινωνίας τη δεκαετία του 1940. Έτσι, ενισχύθηκαν οι παραδοσιακά καθορισμένοι ρόλοι των γυναικών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι γυναίκες αφενός να μην αντιμετωπίζονται ως άτομα, αλλά ως μια ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία, και αφετέρου να μην μπορούν να υπερβούν το ρόλο τους και να υποβιβαστούν στις οικιακές εργασίες. Συνεπώς, θα λέγαμε πως οι κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας νομιμοποιούν τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας. Ωστόσο, και οι ίδιες οι γυναίκες δεν αντιδρούσαν, καθώς είχαν ενσωματώσει τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο⁵⁸.

Οι αντιστασιακές οργανώσεις, αν και αναγνώρισαν την σημασία της γυναικείας προσφοράς στον αντιστασιακό αγώνα, προσπάθησαν να την αποπολιτικοποιήσουν. Παρά το γεγονός πως η δράση που ανέπτυξαν οι γυναίκες ήταν πολιτική και συγκεκριμένα αντιστασιακή, δεν αναγνωρίστηκε ως τέτοια. Ταύτιζαν τη δράση των γυναικών με κάποιες συγκεκριμένες ιδιότητες του γυναικείου φύλου και κυρίως με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις και τη μητρική τους ιδιότητα. Έτσι, οι γυναίκες συμμετείχαν αρχικά στον αντιστασιακό αγώνα προεκτείνοντας το ρόλο της μητέρας και νοικοκυράς. Μέσα από τα αντιστασιακά κείμενα προτάσσεται η ύπαρξη μιας «γυναικείας ουσίας», η οποία υπαγορεύει στις γυναίκες τη δέουσα συμπεριφορά. Συνεπώς, οι αντιστασιακές οργανώσεις εκλαμβάνουν τη φροντίδα των γυναικών προς τους αντάρτες ως φυσική υποχρέωσή τους. Το ΕΑΜ προσπαθεί να μετατρέψει την κάθε μητέρα σε «μάννα του αγωνιζόμενου έθνους». Ωστόσο, η θεώρηση κάποιων γυναικών «ηρωίδων» γινόταν με αποκλειστικά πολιτικά κριτήρια και συγκεκριμένα με την ένταξή τους στις εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις⁵⁹. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της επονίτισσας Νίτσας Τριανταφύλλου (Ελπίδα) από το Βόλο:

⁵⁷ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 231-232,233 · Σαμίου, «Οι Ελληνίδες στην Κατοχή. Πόλεμος και ανατροπές», σ. 192.

⁵⁸ Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 135,136,137,240,243.

⁵⁹ Βλ. Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», σ. 179,180,184 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 123 · Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 87.

«[...] Ένας χρόνος κλείνει από τότε που η επονίτισσα Ελπίδα δεν βρίσκεται ανάμεσά μας. Ένας χρόνος από τότε που άναντροι Γερμανοί [...] τη σκότωσαν στο χωριό Αη –Γιώργη. Κορίτσι του λαού η Ελπίδα, οργανώθηκε από τις πρώτες κοπέλες στην ΕΠΟΝ του Βόλου. Απ' τις πρώτες πρόσφερε όλες τις ώρες της μέρας της, το σπίτι της και τη συνδρομή της για την ανάπτυξη και την προκοπή της οργάνωσής μας. Οργάνωσε και καθοδήγησε ένα σημαντικό αριθμό κοριτσιών [...] Ο ηρωικός της θάνατος επισφράγισε την ηρωική της ζωή και τ' όνομα και η θύμησή της έμειναν άσβεστα μέσα μας [...]»⁶⁰.

Όπως γίνεται σαφές στο παραπάνω παράθεμα οι λόγοι για τους οποίους οι αντιστασιακές οργανώσεις επαινούσαν τις γυναίκες ήταν αμιγώς πολιτικοί. Η Ελπίδα αποκαλείται ηρωίδα, καθώς συνέβαλε στην ανάπτυξη της ΕΠΟΝ στην πόλη του Βόλου και επειδή εκτελέστηκε από γερμανικές δυνάμεις.

Ένα άλλο στοιχείο είναι πως αν και αναγνωρίζεται η αξία της γυναικείας προσφοράς πάντα θεωρείται κατώτερη από την προσφορά των ανταρτών. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο της Αναγέννησης:

«[...] Υπήρξαν πολύτιμες · απ' την εποχή του πολέμου της Αλβανίας και [...] σ' όλα τα στάδια: στην παραγωγή, στα νοσοκομεία, στην αλληλεγγύη, στην προπαγάνδα, ακόμα υπάρχουν και πρότυπες ομάδες από αντάρτισσες [...]»⁶¹.

Όπως παρατηρούμε στο παραπάνω άρθρο υποδηλώνεται η σταδιακή μύηση των γυναικών σε σοβαρότερες μορφές αντιστασιακής δράσης. Συγκεκριμένα, παρατηρείται μια αξιολογική πρόσληψη των αντιστασιακών δραστηριοτήτων, σύμφωνα με την οποία ο ένοπλος αγώνας θεωρείται ανώτερος από οποιαδήποτε άλλη μορφή αγώνα. Το να σκοτώνεις εχθρούς θεωρούνταν πολύ πιο σημαντικό από το να σκοτώνεις ψείρες, άσχετα αν ήταν αδύνατο να πολεμήσουν οι αντάρτες με τις ψείρες πάνω τους. Έτσι, η γυναικεία προσφορά, η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της δεν ήταν ένοπλη, θεωρούνταν κατώτερη από των ανταρτών. Εκλαμβάνονταν ως επικουρική εργασία και όχι ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εδραίωση του αντάρτικου. Γι' αυτό οι γυναίκες δεν απέκτησαν ποτέ τη δόξα των ανταρτών⁶².

Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε πως τα όρια δράσης των γυναικών ήταν καθορισμένα. Μπορεί την εποχή αυτή για πρώτη φορά να εμφανίζονται στη δημόσια σφαίρα αλλά τους επιτρεπόταν να

⁶⁰ *Αναγέννηση*, 28 Ιανουαρίου 1945.

⁶¹ *ΕΑΜ*, 14 Δεκεμβρίου 1943.

⁶² Βλ. Γάλλου, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ», σ. 28 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 242,245 · Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», σ. 185.

αναλάβουν δραστηριότητες κοινωνικά αποδεκτές, οι οποίες δε θα έθεταν σε αμφισβήτηση την κοινωνική τους θέση⁶³.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως οι αντιστασιακές οργανώσεις επιθυμούσαν να εντάξουν στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα τις γυναίκες. Πώς αιτιολογείται η προσπάθειά τους αυτή; Για την εδραίωση του αντάρτικου ήταν απαραίτητες οι «γυναικείες εργασίες». Ειδικότερα, οι αντάρτες είχαν ανάγκη από τροφή, καθαριότητα και περίθαλψη, δραστηριότητες που σύμφωνα με τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας εκτελούνταν από γυναίκες. Οι αντάρτες χρειάζονταν τη συνδρομή του ντόπιου πληθυσμού, το μισό του οποίου ήταν γυναίκες. Ακόμη, η συνεχής αύξηση του αριθμού των ανταρτών (το 54^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ αριθμούσε τον Οκτώβριο του 1943 1.000 αντάρτες και το Δεκέμβριο του ίδιου έτους ο αριθμός τους έφτασε στους 1.200 ενώ στα μέσα του 1944 ο αριθμός τους σχεδόν διπλασιάστηκε φτάνοντας τους 2.200 αντάρτες⁶⁴) δημιούργησε την ανάγκη για ακόμη μεγαλύτερες ποσότητες τροφίμων. Τα αποθέματα τροφών δεν επαρκούσαν και οι προσφορές από τους κατοίκους δεν μπορούσαν να λύσουν το επισιτιστικό πρόβλημα των ανταρτών. Επιπλέον, οι γερμανικές δυνάμεις κατά τη διάρκεια των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων που πραγματοποίησαν στο Πήλιο το Μάρτιο του 1944 πυρπόλησαν μεγάλες εκτάσεις. Τα χωριά Αργαλαστή, Μηλίνα, Χόρτο, Άνω και Κάτω Κερασιά υπέστησαν σοβαρές ζημιές από τις πυρπολήσεις των γερμανικών στρατευμάτων. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να υποθέσουμε πως καταστράφηκε και ένα μέρος της σοδειάς. Συνεπώς, ο επισιτισμός των ανταρτών χρειαζόταν συστηματική οργάνωση. Έτσι, οι γυναίκες ήταν η μόνη λύση⁶⁵.

Καταλήγοντας, θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει πως οι αντιστασιακές οργανώσεις χρησιμοποίησαν τις γυναίκες. Η προσέγγιση αυτή αναδεικνύεται μέσα από το έργο της Τασούλας Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, το οποίο εκδόθηκε το 1994. Όπως επισημαίνει οι αντιστασιακές οργανώσεις επεδίωκαν τη συμμετοχή των γυναικών στον αντιστασιακό αγώνα, καθώς τα αιτήματα του αγώνα, σύμφωνα με τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας, ο οποίος αναπαραγόταν και στο εαμικό κίνημα, απαιτούσαν γυναικεία δουλειά. Έτσι, σύμφωνα με τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις ήταν καθήκον των γυναικών να μεριμνήσουν για τους ομήρους στις φυλακές. Ακόμη, η συνεχής ανάπτυξη του αντάρτικου είχε ανάγκη την εργασία των γυναικών. Οι αντάρτες χρειάζονταν τροφή, καθαρά ρούχα και ιατρική περίθαλψη, εργασίες που σύμφωνα με τον έμφυλο

⁶³ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 214 · Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», σ. 186.

⁶⁴ Βλ. Γιώργος Μπαλής, *40 χρόνια απ' την απελευθέρωση του Βόλου – Νέας Ιωνίας. 19 Οκτώβρη 1944*, Έκδοση του Δήμου Νέας Ιωνίας, Βόλος χ.χ., σ. 25 · Νικόλαος Στουρνάρας, *Αναδρομή στα περασμένα. Μαγνησία 1943-1944. Η τραγωδία της Κατοχής*, χ.τ. 1996, σ. 706.

⁶⁵ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 13,242 · Βερβενιώτη, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στην Αντίσταση», σ. 161 · Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τμ.2, σ. 86 · Στουρνάρας, *Αναδρομή στα περασμένα*, σ. 818,821.

καταμερισμό της εργασίας θα έπρεπε να εκτελούνται από γυναίκες. Ωστόσο, πιο σύγχρονες έρευνες διατυπώνουν μια διαφορετική άποψη. Συγκεκριμένα, η Οντέτ Βαρόν – Βασάρ στο βιβλίο της, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, που εκδόθηκε το 2009 υποστηρίζει πως η θέση περί χρησιμοποίησης των γυναικών από το αντιστασιακό κίνημα υποβιβάζει τις γυναίκες σε αντικείμενα της ιστορίας τους και όχι σε πρωταγωνίστριες. Με την άποψη της Βασάρ συντάσσεται έμμεσα και η Γεωργία Κηπουροπούλου στη διδακτορική διατριβή της, *Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)*, η οποία υποστηρίχθηκε το 2014. Συγκεκριμένα υπογραμμίζει πως η συμμετοχή των γυναικών στον αγώνα ήταν αποτέλεσμα προσωπικής τους απόφασης και όχι επιστράτευσης από τις οργανώσεις. Επισημαίνει πως οι γυναίκες ήθελαν και συμμετείχαν στον αντιστασιακό αγώνα, δεν πήγαν με το ζόρι. Ήθελαν να συνεισφέρουν στην απελευθέρωση της χώρας ⁶⁶.

⁶⁶ Βλ. Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, σ. 93 · Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 195 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 114,115.

3.3 ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΤΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟ ΑΓΩΝΑ

Στην ενότητα αυτή θα επικεντρωθούμε στη μελέτη των κινήτρων που οδήγησαν τις γυναίκες στην ανάληψη αντιστασιακής δράσης. Αρχικά, να επισημάνουμε πως εντοπίζουμε διαφορετικές απόψεις ανάμεσα στην παλαιότερη και την πιο σύγχρονη βιβλιογραφία σχετικά με τα βασικά κίνητρα των γυναικών. Συγκεκριμένα, η Τασούλα Βερβενιώτη στο βιβλίο της, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, υποστηρίζει πως η συμμετοχή των γυναικών δεν ήταν αποτέλεσμα της αποδοχής μιας πολιτικής ιδεολογίας, αλλά απόρροια των προσωπικών τους συναισθημάτων, όπως αυτά διαμορφώθηκαν μέσα από τις σκληρές συνθήκες της Κατοχής. Ειδικότερα, επισημαίνει πως η συμμετοχή των γυναικών στον αγώνα υπαγορεύθηκε από τα προσωπικά τους συναισθήματα. Οι δυσμενείς συνθήκες της Κατοχής με τις εκτελέσεις και τους ξυλοδαρμούς δημιουργούσαν σε αυτές αισθήματα αγανάκτησης και τις συγκινούσαν συναισθηματικά. Αντίθετα, η Γεωργία Κηπουροπούλου στη διατριβή της, *Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)*, υποστηρίζει πως οι πρωταρχικοί λόγοι της συμμετοχής των γυναικών στον αγώνα ήταν πολιτικοί. Υπογραμμίζει πως οι γυναίκες εκτιμούσαν τον πολιτικό ρόλο που διαδραμάτισε το ΚΚΕ στην οργάνωση του αντιστασιακού αγώνα και πως ενστερνίζονταν την πολιτική ιδεολογία του εαμικού κινήματος, όπως αυτή παρουσιαζόταν μέσα από τις καθοδηγήτριες και τα μέλη του ΚΚΕ. Ακόμη, παραθέτει συνεντεύξεις γυναικών στις οποίες οι ίδιες αναφέρουν πως ανέπτυξαν αντιστασιακή δράση, καθώς δεν ήθελαν να ζουν σε συνθήκες κατοχής. Οι γυναίκες τόνιζαν πως ήθελαν μια ζωή ελεύθερη. Η ανάγκη για ελευθερία αποτελούσε κοινό τόπο στις αφηγήσεις τους. Εκλάμβαναν τον αντιστασιακό αγώνα ως ένα τρόπο ανάκτησης της ελευθερίας. Αυτό στο οποίο συμφωνούν οι έρευνες είναι η πολλαπλότητα των κινήτρων⁶⁷.

Θα μπορούσαμε να πούμε πως μια από τις βασικότερες αιτίες που οδήγησαν τις γυναίκες στην ανάληψη αντιστασιακής δράσης ήταν οι δυσμενείς συνθήκες του πολέμου και το αίσθημα ότι κάτι έπρεπε να αλλάξει. Από τη στιγμή της έναρξης του πολέμου δημιουργήθηκε σε όλους τους ανθρώπους η πεποίθηση πως το κοινωνικό σύστημα ήταν ξεπερασμένο και πως έπρεπε να αλλάξει. Οι γυναίκες συνέδεαν την ανάγκη για κοινωνική αλλαγή με τη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης μεταπολεμικά. Το

⁶⁷ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 112-113,131 · Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 193,194,247-248.

ΕΑΜ από τη μεριά του ευαγγελιζόταν την χειραφέτηση των γυναικών μετά την απελευθέρωση. Υποσχόταν την ισότητα των δύο φύλων⁶⁸. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του *Ρήγας*:

«[...] Η λαοκρατία ανοίγει το δρόμο για να πραγματοποιηθούν οι επιδιώξεις της γυναίκας στην οικογένεια, στην εργασία, τη δημόσια ζωή. Για να σταθεί και η γυναίκα ολόρθη, περήφανα, σαν άνθρωπος, σαν στέλεχος μιας κοινωνίας όπου όλα τα μέλη θα ναι ισότιμα [...] Μέσα σε ένα τέτοιο καθεστώς δε μπορεί να νοηθεί πως οι γυναίκες ο μισός πληθυσμός της χώρας μπορούν ακόμα να μένουν στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής [...] Και θα φαινόταν κωμικό σ' ένα λαοκρατικό καθεστώς να μη ρωτούν τη γυναίκα για το [...] μέλλον της χώρας [...] Και δε θα ναι ανεχτό η γυναίκα, η μάννα να γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης [...]»⁶⁹.

Όπως παρατηρούμε στο παραπάνω άρθρο το εαμικό αντιστασιακό κίνημα υποσχόταν τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής των γυναικών στο μεταπολεμικό λαοκρατικό καθεστώς. Συγκεκριμένα, ευαγγελιζόταν την έμφυλη ισότητα, αλλά και τον ενεργό ρόλο τους στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της χώρας. Ωστόσο, το αντιστασιακό κίνημα συνέδεσε την απελευθέρωση της χώρας με τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο της *Νεανικής φλόγας*:

«[...] Αγωνισθήτε για το ξεσκλάβωμα της πατρίδας και το δικό σας. Οργανωθείτε να διεκδικήσετε τα δικαιώματά σας και τη θέση σας στην κοινωνία. Τη βελτίωση της ζωής σας [...] Με τις υπηρεσίες που θα προσφέρετε τώρα στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα θα πετύχετε αργότερα και τα δικαιώματά σας πολιτικά και κοινωνικά. Ελληνίδες ! Δημιουργήστε μέσα απ' την ΕΠΟΝ τη μελλοντική θέση της γυναίκας στην κοινωνία»⁷⁰.

Όπως παρατηρούμε στο παραπάνω άρθρο, το αντιστασιακό κίνημα συνέδεσε την πάλη κατά του κατακτητή με την πάλη για την χειραφέτηση των γυναικών. Απαραίτητη προϋπόθεση της βελτίωσης της κοινωνική θέσης των γυναικών θεωρήθηκε η συμμετοχή τους στον αντιστασιακό αγώνα. Σύμφωνα με το εαμικό κίνημα η ανάπτυξη αντιστασιακής δράσης από αυτές θα οδηγούσε στην επίλυση του γυναικείου ζητήματος μετά τη λήξη του πολέμου. Συνεπώς, οι υποσχέσεις του κινήματος για ισοτιμία των φύλων

⁶⁸ Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 139.

⁶⁹ *Ρήγας*, 10 Οκτωβρίου 1943.

⁷⁰ *Νεανική φλόγα*, 31 Αυγούστου 1943.

μεταπολεμικά έκαναν τις γυναίκες να αγωνιστούν για ένα καλύτερο αύριο. Είχαν την πεποίθηση πως μεταπολεμικά θα εγκαθιδρύονταν στην Ελλάδα ένα καθεστώς δημοκρατικό και δίκαιο και ήλπιζαν πως θα πραγματοποιούνταν η έμφυλη ισότητα⁷¹.

Φυσικά δε θα μπορούσαμε να παραλείψαμε και το γεγονός πως οι γυναίκες αναγνώριζαν τον αγώνα των ανταρτών και ήταν πρόθυμες να τους βοηθήσουν. Άρθρα στον αντιστασιακό τύπο προσπαθούσαν να συγκινήσουν συναισθηματικά τις γυναίκες, προκειμένου να τους εξασφαλίσουν τροφή και ρουχισμό. Υπογραμμιζόταν πως υπερασπίζονταν την τιμή της πατρίδας, πολεμώντας στο κρύο μακριά από τις οικογένειές τους. Από την πλευρά τους οι γυναίκες δεν τους αντιμετώπιζαν σαν κομμουνιστές, αλλά σαν δικά τους παιδιά, σαν Έλληνες και τους αντιπαραθέτουν προς τους ξένους κατακτητές⁷². Χαρακτηριστικός του τρόπου με τον οποίο έβλεπαν οι γυναίκες τους αντάρτες είναι ο τρόπος που μια γυναίκα από τις Μηλιές προσπαθούσε να οργανώσει τις γυναίκες του χωριού της αλλά και άλλων χωριών για να τους προσφέρουν ρούχα, τρόφιμα και άλλα είδη:

«Ακούστε γ'ναίκες, ο αγώνας έχει μεγάλες ανάγκες. Τα παιδιά μας πολεμάν, τα παιδιά μας λαβώνονται. Θέλουν φάρμακα, θέλουν τρόφιμα, θέλουν καλά πανιά για να τους δένουν τα τραύματα. [...] Εμείς οι γ'ναίκες έχουμε δουλειά να κάνουμε, δε θα καθόμαστε μονάχα στα σπίτια μας να μαγειρεύουμε και να γνέφουμε τη ρόκα μας [...]»⁷³.

Όπως παρατηρούμε στο παραπάνω παράθεμα οι γυναίκες αποκαλούσαν τους αντάρτες «παιδιά τους», εκτιμούσαν τον αγώνα τους και επιθυμούσαν να βρουν τρόπους να τους βοηθήσουν. Είχαν ένα αίσθημα υποχρέωσης απέναντι σε αυτούς που αγωνίζονταν για την απελευθέρωση της χώρας. Κατανοούσαν την ανάγκη τους για τροφή. Θα μπορούσαμε να πούμε πως οι γυναίκες θεωρούσαν πως τις ένωνε μαζί τους η κοινή εθνική ταυτότητα, οι αξίες, η νοοτροπία και οι πεποιθήσεις, τα οποία βασίζονταν στην κοινή τους καταγωγή. Παρόμοια, θεωρούσαν πως οι αντάρτες διαφοροποιούνταν σε αρκετά σημεία από τους κατακτητές. Θεωρούσαν τον αγώνα τους εθνικό και πατριωτικό⁷⁴.

Ιδιαίτερα σημαντικά υπήρξαν και τα εθνικά κίνητρα για τις γυναίκες. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο της *Εθνικής Αλληλεγγύης*:

⁷¹ Βλ. Βερβενιώτη, «Οι Ελληνίδες πριν τον πόλεμο, στην κατοχή και τον Εμφύλιο», σ. 52 · Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», σ. 188-189.

⁷² Βλ. Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 83-84, 87, 132, 137 · *Εθνική εστία*, 22 Αυγούστου 1943 · *Η εργατική*, 11 Ιανουαρίου 1944.

⁷³ Καραγιώργη, *Από μια σπίθα ξεκίνησε...*, σ. 264.

⁷⁴ Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 194.

«[...] Εμείς, οι γυναίκες των ειδικευμένων συνεργείων της Εθνικής Αλληλεγγύης, εμείς που πλησιάζουμε και παρηγορούμε τις μαρτυρικές οικογένειες των θυμάτων του ιστορικού μας αγώνα [...] Πρώτα απ' όλα είμαστε Ελληνίδες, πατριώτισσες και βλέπουμε σ' όλη αυτή την ιστορία σαν πρωταρχικό κίνητρο το καθήκον [...] απέναντι εκείνων που κυλίστηκαν νεκροί. Εθνική υποχρέωση η περίθαλψη των οικογενειών τους [...]»⁷⁵.

Όπως παρατηρούμε ο αντιστασιακός τύπος αναφέρεται στις γυναίκες επισημαίνοντας πως σαν Ελληνίδες και πατριώτισσες έχουν καθήκον να μεριμνήσουν για τη φροντίδα των οικογενειών των ανταρτών που σκοτώθηκαν αλλά και αυτών που μάχονται ακόμη. Όπως είδαμε και παραπάνω οι Βολιώτισσες είχαν προσφέρει τις υπηρεσίες τους και στους τραυματίες στρατιώτες του αλβανικού μετώπου. Τότε κλήθηκαν να φροντίσουν τους στρατιώτες και τώρα τις καλούσαν να βοηθήσουν τις οικογένειες των ανταρτών. Στην ανάπτυξη αντιστασιακής δράσης από τις γυναίκες ιδιαίτερο ρόλο διαδραμάτισε το εθνικό συναίσθημα με το οποίο είχαν γαλουχηθεί και το οποίο αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου. Το εθνικό συναίσθημα τις οδήγησε στην ανάληψη αντιστασιακής δράσης. Θα λέγαμε, λοιπόν, πως η εθνική ταυτότητα καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική τη στιγμή που εμφανίζεται μια απειλή, όπως ο πόλεμος. Ο πόλεμος όχι μόνο δεν κατέστρεψε την αίσθηση της κοινής εθνικής ταυτότητας, αλλά την ανανέωσε. Οι δυσμενείς συνθήκες κινητοποίησαν τα εθνικά συναισθήματα και την εθνική συνείδηση των γυναικών. Ο πόλεμος οδήγησε στη διαμόρφωση της αίσθησης της κοινής εθνικής ταυτότητας⁷⁶.

Καταλήγοντας, θα μπορούσαμε να πούμε πως η κοινωνική πραγματικότητα ώθησε τις γυναίκες στην ανάληψη αντιστασιακής δράσης. Οι δυσμενείς συνθήκες της Κατοχής ριζοσπαστικοποίησαν μεγάλο μέρος του γυναικείου πληθυσμού⁷⁷.

⁷⁵ *Εθνική αλληλεγγύη*, 13 Ιανουαρίου 1944.

⁷⁶ Βλ. Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 132,133 · Anthony D. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 30,46,47 ,48 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 113.

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 83-84.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η «ΠΟΛΙΤΙΚΗ» ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

4.1 Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΕ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΣΕ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ

Κατά την περίοδο της Κατοχής για πρώτη φορά στην Ελλάδα οι γυναίκες ψήφισαν σε εκλογική διαδικασία και στελέχωσαν διοικητικούς θεσμούς. Έτσι, ενώ στη μεσοπολεμική Ελλάδα οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από το χώρο αυτό, κατά την κατοχική περίοδο θα αποκτήσουν το δικαίωμα να εκλέγουν και να εκλέγονται τόσο σε «εθνικές εκλογές» όσο και στις εκλογές για την ανάδειξη οργάνων στην Τοπική Αυτοδιοίκηση και στα Λαϊκά Δικαστήρια⁷⁸.

Μέχρι την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων από το εαμικό αντιστασιακό κίνημα οι γυναίκες δεν ήταν αποκλεισμένες μόνο από την πολιτική, αλλά συνολικά από τη δημόσια ζωή. Προσπαθώντας να ερμηνεύσουμε τα αίτια του αποκλεισμού των γυναικών από τη δημόσια σφαίρα θα καταφύγουμε στη θεωρία της Μισέλ Ροσάλντο. Συγκεκριμένα, η ανθρωπολόγος επισήμανε πως ο αποκλεισμός των γυναικών από το δημόσιο χώρο νομιμοποιήθηκε από το διαχωρισμό της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας και την ταύτιση των γυναικών με την πρώτη. Ο διαχωρισμός των δύο σφαιρών διαμόρφωσε αντιλήψεις για το τι είναι άνδρας και τι γυναίκα. Έτσι, θεωρήθηκε πως, εξαιτίας της μητρότητας, η «φυσική» θέση των γυναικών ήταν στο σπίτι με τα καθήκοντά τους να αφορούν τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών. Επιπλέον, σύμφωνα με τη Ροσάλντο ο έμφυλος διαχωρισμός του οικιακού και του δημόσιου χώρου επέφερε τον πλήρη διαχωρισμό των γυναικών από τους άνδρες, καθώς δεν προσλαμβάνονταν ως

⁷⁸ Βλ. Βερβενιώτη, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στην Αντίσταση», σ. 161 · Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», σ. 190.

σύντροφοι ή συναγωνιστές τους, αλλά ως βιολογικά όντα, αποκλειστικά συνδεδεμένες με το ρόλο της μητέρας. Από την άλλη πλευρά, οι άνδρες προσλαμβάνονταν ως κοινωνικά όντα, καθώς θεωρούνταν εκπρόσωποι της κοινωνίας αλλά και αυτοί που διαμόρφωναν τη δημόσια ζωή⁷⁹. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να θεωρούνται κατώτερες από τους άνδρες.

Εκτός από το διαχωρισμό δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, η Ροσάλντο επισημαίνει πως ο αποκλεισμός των γυναικών από το δημόσιο χώρο εξαρτάται και από την ένταση της διάκρισης αυτής. Συγκεκριμένα, όσο μεγαλύτερη είναι η συμμετοχή των ανδρών στον οικιακό χώρο και των γυναικών στο δημόσιο, τόσο ισότιμες είναι οι σχέσεις μεταξύ τους⁸⁰.

Άλλο ένα επιχείρημα που αναπτύσσει η Ροσάλντο στη θεωρία της είναι πως η γυναικεία υποτέλεια εξαρτάται και από την ιεράρχηση των δύο αντίθετων σφαιρών. Ειδικότερα, θεωρούνταν πως οι δημόσιες δραστηριότητες είχαν μεγαλύτερη αξία από τις ιδιωτικές, καθώς συνέβαλλαν στην ανάπτυξη της συνείδησης και της προσωπικότητας⁸¹. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι γυναίκες να θεωρούνται κατώτερες από τους άνδρες.

Από όσα αναφέραμε παραπάνω θα μπορούσαμε να πούμε πως η Ροσάλντο επιχειρεί να ερμηνεύσει την έμφυλη ανισότητα με πολιτισμικούς όρους, ανάγοντας όλες τις μορφές της στην αντίστιξη ιδιωτικής – δημόσιας σφαίρας. Θα λέγαμε, λοιπόν, πως προσλαμβάνει την ανισότητα ανδρών και γυναικών ως κοινωνική κατασκευή, καθώς αυτή δεν εξαρτάται ούτε από τις δραστηριότητες των γυναικών ούτε από αυτό που είναι βιολογικά, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο σημασιοδοτούνται οι δραστηριότητές τους⁸².

Τι είχε προηγηθεί, λοιπόν, μέχρι την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων από το ΕΑΜ στις γυναίκες; Η πίστη πως η καθολική ψηφοφορία συνιστούσε ένα από τα βασικότερα στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος δεν ενσωμάτωνε και τις γυναίκες. Οι ιδέες της ισότητας των πολιτών και της δημοκρατίας δεν συμπεριλάμβαναν και το γυναικείο φύλο. Ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής δεν αφορούσε και τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, τα οποία θεωρούνταν πως συνιστούσαν ιδιαίτερη υπόθεση. Ακόμη, και οι πολιτικές δυνάμεις δεν αντιμετώπιζαν το ζήτημα της γυναικείας ψήφου ως θέμα

⁷⁹ Βλ. Μισέλ Ροσάλντο, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση», στο: Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία. Γυναίκες και φύλο. Κείμενα των S. Ortner, M. Strathern, M. Rosaldo*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα [1994], σ. 199, 200-201, 202, 210, 213, 216, 228.

Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», στο: της ίδιας (επιμ.), *Ανθρωπολογία. Γυναίκες και φύλο. Κείμενα των S. Ortner, M. Strathern, M. Rosaldo*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα [1994], σ. 22 · Φώφη Λαζάρου, «Η χειραφέτηση των γυναικών στην Αντίσταση», σ. 85.

⁸⁰ Μπακαλάκη, «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», σ. 19.

⁸¹ Βλ. Μπακαλάκη, «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», σ. 18 · Ροσάλντο, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας», σ. 200.

⁸² Βλ. Ροσάλντο, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας», σ. 204-205 · Μπακαλάκη, «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», σ. 31.

αρχής αλλά ως δευτερεύων ζήτημα. Επιπλέον, όλες οι προτάσεις που έγιναν για παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες αφορούσαν την τμηματική παραχώρησή τους. Έτσι, το 1930 παραχωρήθηκε δικαίωμα ψήφου μόνο στις γυναίκες που ήταν εγγράμματες και είχαν συμπληρώσει τα τριάντα έτη. Προτάσεις σαν και αυτή ήταν αντισυνταγματικές. Συγκεκριμένα, η παραχώρηση ψήφου αποκλειστικά στις εγγράμματες γυναίκες ήταν αντίθετη με την έννοια της καθολικής ψηφοφορίας. Ακόμη, με αυτούς τους περιορισμούς οι γυναίκες διαιρούνταν σε πολιτικά προνομιούχες και μη, ενώ διαιωνιζόταν η πολιτική ανισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα⁸³.

Προσπαθώντας να κατανοήσουμε τα αίτια που εμπόδισαν την πολιτική χειραφέτηση των γυναικών, θα λέγαμε πως κυριάρχησε ο φόβος της κοινωνικής εξομοίωσης των δύο φύλων και συνεπώς της αμφισβήτησης των έμφυλων ρόλων. Η πολιτική θεωρούταν ανδρική ενασχόληση και η συμμετοχή των γυναικών σε αυτή θα ανέτρεπε την κατανομή των καθηκόντων με βάση το φύλο. Επιπρόσθετα, ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας που καθυστέρησε την απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες ήταν και ο φόβος μήπως η πολιτική ισότητα αποτελέσει την αρχή για τη χειραφέτηση των γυναικών και σε άλλους τομείς. Ακόμη, μερίδιο ευθύνης βαραίνει και τις πολιτικές παρατάξεις, οι οποίες ανησυχούσαν για τον τρόπο με τον οποίο θα ψήφιζαν οι γυναίκες και αν αυτός θα επηρέαζε το εκλογικό αποτέλεσμα. Τέλος, ένα ακόμη επιχείρημα που διατυπωνόταν εναντίον της πολιτικής χειραφέτησης των γυναικών ήταν πως αυτή θα σημάνει την παραμέληση του οίκου. Ειδικότερα, σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία ο ρόλος των γυναικών έπρεπε να ήταν η ανατροφή των μελλοντικών πολιτών και η φροντίδα του άνδρα και του σπιτιού. Έτσι, διατυπωνόταν συνεχώς ο φόβος πως η πολιτική χειραφέτηση των γυναικών θα προκαλέσει καταστροφή του οίκου αλλά και κοινωνική αναρχία⁸⁴.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε πως υπήρχε μια σχέση αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο φύλο και στην πολιτική. Από τη μια μεριά, το φύλο καθόριζε τους τρόπους κατανομής της πολιτικής εξουσίας. Από την άλλη μεριά, η πολιτική αποτελούσε μια έμφυλη έννοια, καθώς η πολιτική εξουσία προκειμένου να νομιμοποιηθεί εξέδωσε νόμους που διαμόρφωναν τους έμφυλους ρόλους. Ειδικότερα, η εξουσία προσπαθώντας να εδραιώσει την ισχύ της εξέδιδε νόμους για τις γυναίκες, οι οποίοι τις απέκλειαν από την πολιτική. Ο αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στηρίχθηκε στη φυσική και όχι στην κοινωνική διαφορά των δύο φύλων. Το φύλο θα παρουσιασθεί σα μια φυσική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών που θα εμποδίσει την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες. Εάν το φύλο παρουσιαζόταν ως κοινωνική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών, θα ήταν πιο δύσκολο να δικαιολογηθεί ο αποκλεισμός

⁸³ Δήμητρα Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων*, τχ.12 (1989), σ. 163,164, 165,168.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 165,166,167.

τους από δικαιώματα που θεωρούνταν καθολικά, όπως αυτό της ψήφου. Το φύλο θα θεωρηθεί προσόν του ψηφοφόρου⁸⁵.

Τι έπραξε, λοιπόν, το εαμικό αντιστασιακό κίνημα για την εξασφάλιση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών; Η δράση των ανταρτών περιόρισε τον έλεγχο των Γερμανών μέσα στην πόλη του Βόλου, στην Αγριά και στα Λεχώνια. Έτσι, από την άνοιξη του 1943 τα χωριά του Πηλίου βρίσκονταν στον έλεγχο του ΕΛΑΣ, αποτελώντας τμήμα της Ελεύθερης Ελλάδας. Τότε τα μέλη του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ συνειδητοποίησαν την ανάγκη συστηματικής διαχείρισης των υποθέσεων των ελεύθερων περιοχών⁸⁶. Για τη διοίκηση, λοιπόν, των ελεύθερων περιοχών ήταν απαραίτητη η θέσπιση κάποιων νόμων που θα καθόριζαν τον τρόπο άσκησης της εξουσίας σε αυτές και θα επέλυαν τα διάφορα προβλήματα που θα προέκυπταν μεταξύ των κατοίκων. Θα λέγαμε πως οι δυσμενείς συνθήκες του πολέμου οδήγησαν το αντιστασιακό κίνημα σε πιο ριζοσπαστικές ιδέες και πράξεις. Το ΕΑΜ οραματιζόταν μια κοινωνία που θα λειτουργούσε βασιζόμενη στην πλειοψηφία του πληθυσμού χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η κοινωνική και οικονομική του κατάσταση. Έτσι, όρισε ως βασικές αρχές διοίκησης των ελεύθερων περιοχών τη Λαϊκή Αυτοδιοίκηση και τη Λαϊκή Δικαιοσύνη⁸⁷.

Το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ θέσπισε ένα νέο τρόπο διοίκησης και απονομής της δικαιοσύνης στις ελεύθερες περιοχές, ξεφεύγοντας κατά πολύ από τον απλό στρατιωτικό έλεγχο. Συγκεκριμένα, όρισε ως βασική πηγή εξουσίας το λαό. Το ΕΑΜ μη θέλοντας να ασκήσει το ίδιο εξουσία φρόντιζε όλες οι εξουσίες να οργανώνονται από το λαό και όλες οι διοικητικές ενέργειες να εκτελούνται από αιρετά λαϊκά όργανα. Επιθυμούσε να δώσει στο λαό τη δυνατότητα να επιλύει μόνος του τα προβλήματά του. Η εγκαθίδρυση, λοιπόν, της νέας αυτής μορφής διακυβέρνησης είχε κάποια πλεονεκτήματα για τους πολίτες. Συγκεκριμένα, ξεκίνησε η άμεση και μαζική συμμετοχή του λαού στην πολιτική ζωή ενώ η εξουσία που ασκούσε ο βουλευτής μεταφέρθηκε στις λαϊκές επιτροπές. Οι άνθρωποι μετατράπηκαν από παθητικοί δέκτες της εξουσίας σε ενεργά μέλη της κοινότητας, αποκτώντας πολιτική συνείδηση⁸⁸.

⁸⁵ Βλ. Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων», σ. 164 · Τζόουν Ουόλακ Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», στο: Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια χ.τ. [1997], σ. 313,314,316,317,318.

⁸⁶ Μέχρι τις εκλογές για την ανάδειξη οργάνων που θα στελέχωναν την τοπική αυτοδιοίκηση, οι ελεύθερες περιοχές της Θεσσαλίας συνέχισαν να διοικούνται από τα δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια που είχαν διοριστεί από τη μεταξική δικτατορία. Για το ΚΚΕ, το ΕΑΜ έπρεπε να αποφύγει την άσκηση εξουσίας και να μην αναλάβει καθήκοντα αυτοδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης. Στη Θεσσαλία το ΕΑΜ διατήρησε το ρόλο της αντιστασιακής οργάνωσης. (Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην αντίσταση*, τμ.1, σ. 288,290)

⁸⁷ Βλ. Βερβενιώτη, «Οι Ελληνίδες πριν τον πόλεμο, στην Κατοχή και τον εμφύλιο», σ. 48 · Γάλλου, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ», σ. 48 · Θανάσης Τσουπαρόπουλος, *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης. Ιστορική και νομική προσέγγιση*, Γλάρος, Αθήνα [1989], σ. 28 · Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ. 293,299 · Βογιατζής, «Όταν τους ιδώμεν όλους υπό το πέλμα μας...», σ. 50.

⁸⁸ Βλ. Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ και Προκόπης Παπαστρατής (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή- Αντίσταση 1940-1945*, τμ.3, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 26 · Τσουπαρόπουλος, *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης*, σ. 37,90 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 153 · Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ.293.

Η παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες έγινε πράξη τον Αύγουστο του 1943. Ειδικότερα, στο όγδοο άρθρο του «Κώδικα Αυτοδιοίκησης και Λαϊκής Δικαιοσύνης για τη Στερεά Ελλάδα» επισημαίνεται πως τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες έχουν δικαίωμα να συμμετέχουν στις εκλογές της Τοπικής Αυτοδιοίκησης είτε σαν υποψήφιοι είτε σαν ψηφοφόροι, με μοναδική προϋπόθεση να έχουν συμπληρώσει το 17^ο έτος της ηλικίας τους. Παρόμοια, στην απόφαση υπ' αριθμό έξι του Γενικού Στρατηγείου των Εθνικών Ομάδων Ανταρτών αναφερόταν πως τα όργανα που θα στελέχωναν την Αυτοδιοίκηση θα εκλέγονταν από το σύνολο του πληθυσμού, χωρίς διάκριση φύλου. Κατά την αντιστασιακή περίοδο, λοιπόν, δόθηκαν για πρώτη φορά πολιτικά δικαιώματα στο σύνολο του γυναικείου πληθυσμού⁸⁹.

Οι θεσμοί της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και της Λαϊκής Δικαιοσύνης βρίσκονταν το 1943 σε πλήρη εφαρμογή στη Θεσσαλία, με ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών να στελεχώνει τις επιτροπές της Αυτοδιοίκησης και τα Λαϊκά Δικαστήρια. Στις εκλογές για την ανάδειξη των οργάνων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στο Πήλιο τον Φεβρουάριο του 1944 ψήφισαν όλοι οι άνδρες αλλά και το μεγαλύτερο ποσοστό του γυναικείου πληθυσμού. Για παράδειγμα, στην Πορταριά ψήφισαν περίπου εκατό άνδρες και πολλές γυναίκες. Εκτός από ψηφοφόροι, υπήρξαν και γυναίκες υποψήφιες με κάποιες από αυτές να εκλέγονται στα Κοινοτικά Συμβούλια του Πηλίου αλλά και του Βόλου. Η Ελένη Κούνου είχε εκλεγεί και συμμετείχε στην Τοπική Αυτοδιοίκηση στο Μετόχι Πηλίου. Συνεπώς, οι γυναίκες του Βόλου και του Πηλίου για πρώτη φορά στελέχωσαν θέσεις πολιτικής εξουσίας. Το ΕΑΜ έκανε πράξη την πολιτική ισότητα των δύο φύλων, υλοποιώντας την υπόσχεσή του για μελλοντική γυναικεία ισονομία⁹⁰.

Οι γυναίκες στο Βόλο και το Πήλιο ψήφισαν και στις εκλογές που πραγματοποίησε η ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης) με σκοπό την ανάδειξη εθνοσυμβούλων. Αρχικά, το ΕΑΜ, ύστερα από πρόταση του ΚΚΕ για δημιουργία κυβέρνησης στην Ελεύθερη Ελλάδα, συγκρότησε την ΠΕΕΑ στις 10 Μαρτίου 1944 στο χωρίο Βίνιανη της Ευρυτανίας. Ο βασικός λόγος που οδήγησε το ΕΑΜ στη δημιουργία της ΠΕΕΑ ήταν η ανάγκη του να ισχυροποιήσει τη θέση του απέναντι στην εξόριστη κυβέρνηση και να αποτελέσει το μοναδικό νόμιμο αντιπρόσωπο της χώρας. Επιπλέον, η συνεχής ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος και η απελευθέρωση όλο και περισσότερων περιοχών δημιούργησαν την ανάγκη συγκρότησης ενός κεντρικού πολιτικού οργάνου που θα κατηύθυνε τον ένοπλο αγώνα και θα αναλάμβανε τη συστηματική διοίκηση των ελεύθερων περιοχών.

⁸⁹ Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Η Θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα (1941-1944)», *Δίνη*, τχ.6 (1993), σ. 185 · Σαμίου, «Οι Ελληνίδες στην Κατοχή. Πόλεμος και ανατροπές», σ. 187.

⁹⁰ Βλ. Βερβενιώτη, «Η Θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών», σ. 187 · Βερβενιώτη, «Οι Ελληνίδες πριν τον πόλεμο, στην κατοχή και τον εμφύλιο», σ. 52 · Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τμ.2, σ. 282,283 · Σαμίου, «Οι Ελληνίδες στην Κατοχή. Πόλεμος και ανατροπές», σ. 187,188 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 1037 · ΕΑΜ, 4 Μαρτίου 1944.

Η ΠΕΕΑ οργάνωσε εκλογές στην Ελεύθερη Ελλάδα για την ανάδειξη των μελών του Εθνικού Συμβουλίου. Με αυτό τον τρόπο θα νομιμοποιούσε την εξουσία της και θα εξασφάλιζε τη λαοκρατία με τη συμμετοχή όλου του πληθυσμού σε αυτές. Το Εθνικό Συμβούλιο θα ήταν το όργανο που θα έκρινε το έργο της ΠΕΕΑ και θα επικύρωνε τα νομοθετήματά της. Ήταν η πρώτη φορά που οι γυναίκες συμμετείχαν μαζί σε «εθνικές εκλογές», καθώς παραχωρήθηκε σε αυτές το δικαίωμα και να εκλέξουν και να εκλεγούν ως μέλη του Εθνικού Συμβουλίου. Οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν από τις 23 ως τις 30 Απριλίου 1944 και σύμφωνα με τον Γεώργιο Σιάντο ψήφισαν 1.500.000 με 1.800.000 άνδρες και γυναίκες. Εκλέχθηκαν και πέντε γυναίκες εθνοσύμβουλοι⁹¹.

Το Εθνικό Συμβούλιο συνήλθε στις Κορυσχάδες Ευρυτανίας από τις 14 ως 27 Μαΐου 1944. Ολοκληρώνοντας τις εργασίες του εξέδωσε ψήφισμα στο οποίο καθοριζόταν ο τρόπος άσκησης της εξουσίας στην Ελεύθερη Ελλάδα. Στο άρθρο πέντε του ψηφίσματος αυτού αναφερόταν πως: «Όλοι οι Έλληνες, άντρες και γυναίκες, έχουν ίσα πολιτικά και αστικά δικαιώματα». Το άρθρο αυτό κατοχύρωνε την ισοτιμία ανδρών και γυναικών⁹².

Η επιθυμία του εαμικού αντιστασιακού κινήματος για παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες αποτυπώνεται παραστατικά σε κείμενο του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ στο οποίο τονιζόταν:

«[...] Για να επιτύχουμε το βασικό μας σκοπό, για να καταστήσουμε τη γυναίκα πραγματικό σύντροφο της ζωής μας, με ίσα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, πρέπει να καλλιεργήσουμε την ενδόμυχη επιθυμία της για δράση, να δώσουμε ώθηση για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων της στη ζωή, να καταστήσουμε πραγματικότητα τα δικαιώματα που ίσα με τώρα απέκτησε. Και αυτό το τελευταίο θα επιτύχουμε, αν όλες οι γυναίκες που έχουν δικαίωμα παίρνουν μέρος στις εκλογές σαν εκλογείς και εκλόγιμες [...]»⁹³.

Όπως παρατηρούμε από το παραπάνω παράθεμα κύριο μέλημα του εαμικού αντιστασιακού κινήματος αποτελούσε η αλλαγή της θέσης των γυναικών. Συγκεκριμένα, επιδίωκε την ισοτιμία ανδρών και γυναικών επισημαίνοντας πως αυτή θα ερχόταν ως αποτέλεσμα της πολιτικής χειραφέτησής τους. Η Ελεύθερη Ελλάδα αποτέλεσε το πεδίο όπου εφαρμόστηκαν οι υποσχέσεις του κινήματος για τη γυναικεία χειραφέτηση. Το ΕΑΜ δίνοντας στις γυναίκες τη δυνατότητα να εκλέγουν και να εκλέγονται στην Τοπική Αυτοδιοίκηση επιχειρεί να κατοχυρώσει τα πολιτικά δικαιώματά τους. Για πρώτη φορά στην Ελλάδα

⁹¹ Βλ. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή. 1941-1944*, σ. 147 · Τσουπαρόπουλος, *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης*, σ. 65,69,73 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.1, σ. 181,182.

⁹² Βλ. *Αναγέννηση*, 9 Ιουνίου 1944 · Τσουπαρόπουλος, *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης*, σ. 72,74.

⁹³ Βερβενιώτη, «Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών», σ. 186.

παραχωρείται σε αυτές το δικαίωμα να εκλέγουν και να εκλέγονται μαζικά, χωρίς περιορισμούς, όπως η μόρφωση. Θα λέγαμε πως κατά την περίοδο της Αντίστασης θεσμοθετήθηκε η πολιτική ισοτιμία ανδρών και γυναικών. Κατοχυρώνοντας οι γυναίκες το δικαίωμα της ψήφου κατοχύρωναν και τη θέση τους στην πολιτική. Το ΕΑΜ παραχώρησε πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες και εξασφάλισε με αυτό τον τρόπο την ισότιμη συμμετοχή τους όχι μόνο στις εκλογικές διαδικασίες αλλά και στα όργανα αυτοδιοίκησης. Η παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων σήμαινε την ισότιμη αντιμετώπισή τους ως πολίτες⁹⁴.

Παρά τα θετικά αποτελέσματα που είχε η παραχώρηση του δικαιώματος της ψήφου στις γυναίκες θα πρέπει να κάνουμε και τρεις σημαντικές παρατηρήσεις. Αρχικά, όπως επισήμανε και ο Γιώργης Σιάντος «[...] οι γυναίκες της Ελλάδας πήραν κατά τρόπο τόσο ενεργό μέρος στον αγώνα εναντίον του φασισμού, ώστε κέρδισαν μονάχες το δικαίωμα να έχουν γνώμη και να διαχειρίζονται τα κοινά». Από την αναφορά αυτή θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως το δικαίωμα της ψήφου δόθηκε στις γυναίκες περισσότερο σαν επιβράβευση της προσφοράς τους στον αντιστασιακό αγώνα, παρά σαν κάτι που θα εξασφάλιζε την ισοτιμία των δύο φύλων. Οι γυναίκες δεν κλήθηκαν στην κάλπη σαν άτομα αλλά σαν μια ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία. Τα πολιτικά τους δικαιώματα κατοχυρώθηκαν στο όνομα της διαφοράς και όχι της ισοτιμίας των δύο φύλων. Επιπλέον, η προώθηση από την πλευρά του ΕΑΜ όλο και περισσότερων γυναικών στην πολιτική δε λειτούργησε θετικά μόνο για τις ίδιες, αλλά και το ίδιο το αντιστασιακό κίνημα. Ειδικότερα, η μεγάλη συμμετοχή των γυναικών στους θεσμούς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης αποτελούσε προϋπόθεση για την εδραίωση της Λαοκρατίας στην μεταπολεμική Ελλάδα. Φυσικά, δε θα πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός πως «αγκαλιάζοντας» τις γυναίκες οι εαμικές οργανώσεις διαφοροποιούνταν τόσο από τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα όσο και από τις υπόλοιπες αντιστασιακές οργανώσεις που αδιαφορούσαν για τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που πρέπει να επισημάνουμε σχετικά με την παραχώρηση του δικαιώματος της ψήφου στις γυναίκες είναι πως σε καμία περίπτωση το εαμικό αντιστασιακό κίνημα με την πολιτική χειραφέτηση των γυναικών δεν επιθυμούσε τη διατάραξη της ισορροπίας ανάμεσα στα δύο φύλα και την ανατροπή των έμφυλων ταυτοτήτων. Η μοναδική διαμάχη που γινόταν αποδεκτή ήταν αυτή ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά και όχι ανάμεσα στους συντρόφους⁹⁵.

Καταλήγοντας, θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε πως προσέλαβαν οι ίδιες οι γυναίκες την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων. Οι απόψεις που εντοπίζονται στη βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό

⁹⁴ Βλ. Σαμίου, «Οι Ελληνίδες στην Κατοχή. Πόλεμος και ανατροπές», σ. 187 · Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», σ. 190-191 · Βερβενιώτη, «Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών», σ. 189 · Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων», σ. 162-163.

⁹⁵ Βλ. Βερβενιώτη, «Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών», σ. 188 · Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», σ. 190-191 · Γάλλου, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ», σ. 37, 41 · Φρανσουάζ Εριτιέ – Οζέ, «Για την αμφίβολη εξουσία των γυναικών», στον συλλ. τόμο: *Γυναίκες και ιστορία. Πρακτικά Συμποσίου (Σορβόνη 13-14 Νοεμβρίου 1992)*, Αθήνα 1995, σ. 127, 128.

διαφοροποιούνται πλήρως. Συγκεκριμένα, η Τασούλα Βερβενιώτη υποστηρίζει πως οι περισσότερες γυναίκες δεν εξέλαβαν την παραχώρηση της ψήφου ως σημείο τομής στη ζωή τους αλλά ψήφισαν υπακούοντας στις προσταγές των οργανώσεων. Ακόμη, επισημαίνει πως είχαν πολλά περισσότερα να θυμούνται, όπως το ότι κράτησαν όπλο και πήραν μέρος σε μάχες, από την ψήφο η οποία διήρκεσε μια στιγμή. Από την άλλη πλευρά η Οντέτ Βαρών Βασάρ ισχυρίζεται πως παρά το γεγονός πως η ψήφος ήταν μια στιγμιαία πράξη τα αποτελέσματά της ήταν μακροπρόθεσμα, καθώς στις συνειδήσεις των ανθρώπων θεωρήθηκε αναγκαία η πολιτική ισότητα των δύο φύλων. Επιπλέον, τονίζει πως το δικαίωμα αυτό δημιούργησε μια μνήμη στις γυναίκες, οι οποίες θα το θεωρήσουν ως κεκτημένο δικαίωμα στα μεταπολεμικά χρόνια, όταν τους αφαιρέθηκε. Με την άποψη της Βασάρ συμφωνεί και η περιγραφή της Μαρίας Καραγιώργη, υπεύθυνης του γυναικείου τμήματος ΕΑΜ Θεσσαλίας, η οποία ήταν παρούσα κατά την εκλογική διαδικασία για την ανάδειξη μελών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στις Μηλιές. Αυτό που συμπεραίνουμε από την αφήγησή της είναι πως οι γυναίκες είχαν πλήρη συνείδηση της σημασίας του εκλογικού δικαιώματος που απέκτησαν ενώ προσέρχονταν στην κάλπη με μια συγκίνηση. Χαρακτηριστικά:

«[...] Έρχονταν οι γυναίκες με το χειρόγραφο ψηφοδέλτιο [...] και με συγκίνηση το έριχναν στην κάλπη. Είχαν πλήρη συνείδηση του τι κάνουν, ότι αυτές οι ίδιες θα βγάλουν τον πρόεδρο του χωριού! [...] Έβλεπες τις γυναίκες μόνες τους, όχι συνοδευόμενες από τους άνδρες τους, μόνες τους, ή τα κορίτσια [...] να έρχονται, να βάζουν το σημάδι τους, [...] και να ρίχνουν το ψηφοδέλτιο μέσα στην κάλπη. Και είχαν μια συγκίνηση στο πρόσωπό τους! Σαν να πήγαιναν να μεταλάβουν [...]»⁹⁶.

⁹⁶ Βλ. Βερβενιώτη, «Η Θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών», σ. 189 · Βασάρ, *Η εφηλικίωση μιας γενιάς*, σ. 103 · Καραγιώργη, *Από μια σπίθα ξεκίνησε...*, σ. 184.

4.2 Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΕ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

Όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα οι γυναίκες του Βόλου και του Πηλίου κατά την περίοδο της Αντίστασης άρχισαν να συμμετέχουν στα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα που αφορούσαν την περιοχή που ζούσαν, μέσα από την εκλογή τους στα όργανα αυτοδιοίκησης. Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε έναν άλλο τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα και συγκεκριμένα μέσα από τη συμμετοχή τους σε κινητοποιήσεις.

Ήδη από το καλοκαίρι του 1941 η εργατική τάξη του Βόλου αντιμετώπιζε προβλήματα επιβίωσης. Συγκεκριμένα, τα περισσότερα από τα μέλη της εργατικής τάξης της πόλης επλήγησαν βαριά από το λιμό του πρώτου χειμώνα της Κατοχής, καθώς αφενός ήταν αποκλεισμένα από την ύπαιθρο και αφετέρου εκτός από την εργασία τους δεν είχαν να προσφέρουν τίποτα άλλο που να ανταλλάσσεται σε μια περίοδο που κυριαρχούσε η ανταλλακτική οικονομία. Επιπλέον, το μεροκάματο έχανε την αξία του, εξαιτίας του πληθωρισμού και της ακρίβειας. Ακόμη, εξαιτίας της έλλειψης καυσίμων, η οποία προέκυψε από τις γερμανικές επιτάξεις, παρουσιάστηκαν προβλήματα και στη λειτουργία των εργοστασίων με κάποια να μειώνουν τη λειτουργία τους, όπως η κλωστοϋφαντουργία Ντόβα, απασχολώντας το προσωπικό τους μόνο δεκαπέντε ημέρες το μήνα, και κάποια να τη διακόπτουν. Έτσι, πολλοί εργάτες ήλθαν αντιμέτωποι με την ανεργία⁹⁷. Τα προβλήματα για τους άνεργους εργάτες δε σταμάτησαν εδώ, καθώς οι εργοδότες έθεσαν ως όρο για την καταβολή επιδόματος στους απολυμένους την παρουσία τους στο χώρο εργασίας τρεις φορές την εβδομάδα. Η αδυναμία των εργατών να τηρήσουν την υποχρέωση αυτή επέφερε τη διακοπή της σύμβασης εργασίας τους, οδηγώντας τους έτσι στην αποκοπή από κάθε πόρο. Οι εργάτες ξεκίνησαν τις διεκδικήσεις τους συγκροτώντας επιτροπές στα εργοστάσια οι οποίες προέβαιναν σε κινητοποιήσεις με βασικότερη διεκδίκηση την πληρωμή σε είδος, ώστε να αντιμετωπίσουν τον πληθωρισμό. Οι κινητοποιήσεις αυτές προσέλαβαν έναν πιο μαζικό χαρακτήρα από την άνοιξη του 1943, όταν το Εργατικό ΕΑΜ ανέλαβε τη διοργάνωσή τους⁹⁸.

Στις εργατικές κινητοποιήσεις παρατηρούμε και την παρουσία εργατριών. Ειδικότερα, η πρώτη μαζική κινητοποίηση της εργατικής τάξης έλαβε χώρα την 25^η Μαρτίου 1943 στην Πλατεία Ελευθερίας. Συγκεκριμένα, συμμετείχαν περίπου 5.000 με 7.000 εργάτες και εργάτριες με κύριο αίτημα τη πληρωμή

⁹⁷ Από τα 12.000 μέλη της εργατικής τάξης του Βόλου το 1941 περίπου τα 9.000 έμειναν άνεργα. (Βογιατζής, «Όταν τους ιδώμεν όλους υπό το πέλμα μας...», σ. 18)

⁹⁸ Βλ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τμ.1, σ. 85,304 · Χρήστος Βραχνιάρης, *Τα χρόνια της λαϊκής εποποιίας*, Πανόραμα, Αθήνα [1983], σ. 71,72,251 · Τσικρίκης, «Όψεις της καθημερινότητας στην πόλη του Βόλου κατά την κατοχική περίοδο (1941-1944)», σ. 59 · Τζαφλήρης, «Επιβίωση και αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής», σ. 142,284,286.

τους σε είδος. Παρόμοια, οι εργαζόμενες τόσο στην καπνοβιομηχανία του Ματσάγγου, όσο και στο κλωστοϋφαντουργείο Μουρτζούκου συμμετείχαν σε κινητοποιήσεις μαζί με τους άνδρες συναδέλφους τους απαιτώντας την αμοιβή τους σε τσιγάρα και ύφασμα αντίστοιχα⁹⁹.

Οι γυναίκες της εργατικής τάξης συμμετείχαν και σε κινητοποιήσεις για το σταμάτημα της πολιτικής επιστράτευσης. Συγκεκριμένα, το ζήτημα της πολιτικής επιστράτευσης Ελλήνων εργατών για να δουλέψουν στα γερμανικά εργοστάσια είναι παρόν από την αρχή ως το τέλος της Κατοχής. Η περίοδος, ωστόσο, που ήταν ιδιαίτερα οξυμένο ήταν το 1943, ύστερα από την ήττα των γερμανικών δυνάμεων στη μάχη του Στάλινγκραντ. Ειδικότερα, οι απώλειες των γερμανών στα μέτωπα μείωσαν τις εφεδρείες τους σε στρατιώτες. Έτσι, αυτούς που εργάζονταν στα εργοστάσια της Γερμανίας και μεταφέρθηκαν στα μέτωπα θα έπρεπε να τους αντικαταστήσουν εργάτες από τις κατεχόμενες χώρες. Ουσιαστικά, η προσπάθεια βίαιης μεταφοράς Ελλήνων εργατών στο Ράιχ συνιστούσε οικονομική εκμετάλλευση της Ελλάδας από τις γερμανικές δυνάμεις¹⁰⁰.

Στο Βόλο οι κατακτητές σχεδίαζαν την επιστράτευση εργατών όλων των ειδικοτήτων. Μπροστά στο ενδεχόμενο αυτό το Εργατικό ΕΑΜ πραγματοποίησε κινητοποιήσεις στις οποίες συμμετείχαν τόσο εργάτες όσο και εργάτριες. Συγκεκριμένα, την άνοιξη του 1943 πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο στην Πλατεία Ελευθερίας, στο οποίο συμμετείχε μεγάλο μέρος του πληθυσμού της πόλης με επικεφαλής εργάτες κι εργάτριες¹⁰¹.

Στο δρόμο εκτός από τις εργάτριες βγαίνουν και οι νέες κοπέλες που ήταν οργανωμένες στην ΕΠΟΝ συμμετέχοντας στις κινητοποιήσεις του ΕΑΜ. Ειδικότερα, στο Βόλο την 5^η Αυγούστου 1943 πραγματοποιήθηκε στην Πλατεία Ελευθερίας συλλαλητήριο κατά της επέκτασης της βουλγαρικής ζώνης κατοχής. Συγκεκριμένα, τον προηγούμενο μήνα η γερμανική διοίκηση είχε αποφασίσει την παραχώρηση στη Βουλγαρία ολόκληρης της Μακεδονίας και της Θράκης. Έτσι, το καλοκαίρι του 1943 ξεκίνησαν κινητοποιήσεις από τη Μακεδονία και εξαπλώθηκαν σε όλη την Ελλάδα. Στο αντιβουλγαρικό συλλαλητήριο του Βόλου έλαβαν μέρος περίπου πέντε χιλιάδες νέοι και νέες. Μάλιστα, το στέλεχος της ΕΠΟΝ Βόλου Νίτσα Τριανταφύλλου είχε συγκροτήσει και ομάδα κοριτσιών¹⁰².

Οι επονίτισσες του Βόλου συμμετείχαν μαζί με τους νέους και σε κινητοποιήσεις που οργάνωσε η ΕΠΟΝ για το άνοιγμα των σχολείων και το κλείσιμο των φροντιστηρίων. Ειδικότερα, στις θεσσαλικές πόλεις κατά τη διάρκεια της Κατοχής τόσο τα Δημοτικά όσο και τα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης

⁹⁹ Βλ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τμ.1, σ. 302-303 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 779,780.

¹⁰⁰ Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Όψεις της ελληνικής οικονομίας στη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944», στον συλλ. τόμο: *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 152 · Σπύρος Α. Κωτσάκης, *Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Αθήνα, Σύγχρονη εποχή*, Αθήνα 1986, σ. 198.

¹⁰¹ Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τμ.1, σ. 303.

¹⁰² Βλ. Ανταίος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, τμ.2, σ. 85,89,92 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 800,815.

παρουσίασαν προβλήματα στη λειτουργία τους, ενώ κάποια τη διέκοψαν¹⁰³. Το Υπουργείο Παιδείας εξέδωσε διάταγμα με το οποίο επέτρεπε τη λειτουργία των φροντιστηρίων. Με τη σειρά τους οι επιθεωρητές της Θεσσαλίας επέτρεψαν τη λειτουργία φροντιστηρίων στην περιοχή. Έτσι, και στο Βόλο λειτούργησαν φροντιστήρια. Η ΕΠΟΝ εναντιώθηκε στην εξέλιξη αυτή και οργάνωσε κινητοποιήσεις ζητώντας το κλείσιμο των φροντιστηρίων και το άνοιγμα των σχολείων. Στο Βόλο οι κινητοποιήσεις συνεχίστηκαν για αρκετές ημέρες με τις αρχές να υποχωρούν και να υπόσχονται την ικανοποίηση του αιτήματός τους¹⁰⁴.

Τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι αντιστασιακές οργανώσεις σε όλη την κατεχόμενη Ελλάδα ήταν η τρομοκρατία που ασκούσαν οι γερμανικές δυνάμεις Κατοχής μαζί με τους Έλληνες συνεργάτες τους. Συγκεκριμένα, στο Βόλο την 21^η Απριλίου 1944 εισήλθαν οι ένοπλες αντικομμουνιστικές οργανώσεις ΕΑΣΑΔ (Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσης), ΕΕΕ (Εθνική Ένωση Ελλάς), ΕΑΟ (Εθνική Αντικομμουνιστική Οργάνωση). Ο λόγος για τον οποίο ήλθαν ήταν η μεγάλη απήχηση του εαμικού κινήματος στο Βόλο και το Πήλιο. Συγκεκριμένα, μετά τη συνθηκολόγηση των ιταλικών δυνάμεων τον Σεπτέμβριο του 1943 τόσο οι εαμικές οργανώσεις της πόλης όσο και ο ΕΛΑΣ στο Πήλιο γνώρισαν τη μεγαλύτερη απήχησή τους. Στο Βόλο κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις συντάχθηκαν με το ΕΑΜ, ενώ η πληθώρα των όπλων και των φαρμάκων που άφησαν οι Ιταλοί φεύγοντας συνέβαλε στην ανάπτυξη του αντάρτικου στο Πήλιο. Η ανάπτυξη, λοιπόν, του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ θορύβησε τόσο τις γερμανικές δυνάμεις όσο και την τοπική ελίτ. Ειδικότερα, μετά την ιταλική συνθηκολόγηση οι γερμανικές δυνάμεις ήταν αποκλεισμένες στην πόλη, ενώ σε περίπτωση που απομακρύνονταν κινδύνευαν από επίθεση του ΕΛΑΣ, που είχε εγκαταστήσει φυλάκια στις παρυφές του Βόλου και στο Πήλιο. Έτσι, προκειμένου να θέσουν την πόλη στον έλεγχό τους θα δέχονταν οποιαδήποτε ελληνική βοήθεια. Εκτός από τους Γερμανούς, η ανάπτυξη του εαμικού κινήματος προκαλούσε φόβο και στην τοπική ελίτ, η οποία φοβόταν ενδεχόμενη ανατροπή του κυρίαρχου κοινωνικού καθεστώτος. Από τους φόβους η τοπική ελίτ πέρασε στην πράξη και μετά την διάλυση της «Κίνησης υπέρ του Ζέρβα», όπως είδαμε παραπάνω, κατευθύνθηκε στην Αθήνα και συγκρότησε μαζί με τις γερμανικές δυνάμεις, την ΕΕΕ, τον ΕΔΕΣ Αθηνών, την κυβέρνηση και τη θεσσαλική ελίτ τις ένοπλες αντικομμουνιστικές οργανώσεις ΕΑΣΑΔ, ΕΕΕ, ΕΑΟ. Έτσι, τον Απρίλιο έφτασαν στην πόλη 36 άνδρες που αποτελούσαν την οργάνωση ΕΑΟ και 9 εθελοντές από την Καρδίτσα που αποτελούσαν τον ΕΑΣΑΔ. Στη συνέχεια ο αρχηγός του ΕΑΣΑΔ Μακεδόνας στρατολόγησε στην οργάνωση και άλλους άνδρες, με αποτέλεσμα η δύναμη της οργάνωσης να φτάσει συνολικά τους 60 άνδρες. Η σχέση των οργανώσεων αυτών με τις γερμανικές δυνάμεις ήταν ιδιαίτερα στενή. Τόσο ο ΕΑΣΑΔ όσο και η ΕΕΕ υπάκουαν στις εντολές της

¹⁰³ Οι βασικότεροι λόγοι για τους οποίους τα σχολεία διέκοπταν τη λειτουργία τους ήταν είτε η επίταξή τους από τους Ιταλούς κατακτητές είτε ο φόβος διδασκόντων και διδασκομένων να κυκλοφορήσουν εξαιτίας της τρομοκρατίας. (Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 840)

¹⁰⁴ Βλ. Ανταίος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, τμ.2, 408,409 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 840.

SD Βόλου. Ειδικότερα, συνεργάζονταν στον τομέα της βίας. Έτσι, όταν οι συλληφθέντες στα μπλόκα οδηγούνταν στην Κίτρινη Αποθήκη βασανίζονταν τόσο από τους Γερμανούς όσο και τα μέλη του ΕΑΣΑΔ. Ακόμη, η συνεργασία τους ήταν και οικονομική, καθώς οι γερμανικές δυνάμεις έπαιρναν μερίδιο από το πλιάτσικο που διενεργούσαν οι δωσιλογικές οργανώσεις, οι οποίες άδειαζαν τα σπίτια των θυμάτων τους. Από τη στιγμή της έλευσής τους στην πόλη και μέχρι την απελευθέρωσή της την 19^η Οκτωβρίου 1944 οι συλλήψεις, τα βασανιστήρια και οι εκτελέσεις αποτελούσαν καθημερινό φαινόμενο. Υπολογίζεται πως τους επτά αυτούς μήνες εκτελέστηκαν περίπου 600 πολίτες. Οι αντιστασιακές οργανώσεις προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν την κατάσταση με ειρηνικό τρόπο, δηλαδή με κινητοποιήσεις. Με την καθοδήγηση του ΚΚΕ και του ΕΑΜ ξεκίνησαν αντιτρομοκρατικές κινητοποιήσεις με επίκεντρο την Αθήνα, οι οποίες επεκτάθηκαν και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Αρχικά, λοιπόν, βλέπουμε τις γυναίκες του Βόλου να συμμετέχουν μαζί με τον υπόλοιπο πληθυσμό σε κινητοποιήσεις απαιτώντας το σταμάτημα της τρομοκρατίας. Έτσι, στις 7 και 8 Αυγούστου γυναίκες όλων των ηλικιών κινητοποιήθηκαν μαζί με τον υπόλοιπο λαό. Οι συμμετέχοντες συγκρότησαν επιτροπές οι οποίες ζήτησαν από το Γερμανό φρούραρχο της πόλης το τέλος των συλλήψεων, των εκτελέσεων, των λεηλασιών αλλά και την τιμωρία των δωσιλόγων¹⁰⁵.

Ωστόσο, οι αντιστασιακές οργανώσεις το μεγαλύτερο βάρος για τον τερματισμό της τρομοκρατίας το απόθεσαν στις γυναίκες. Έτσι, τον Αύγουστο του 1944 300 γυναίκες από τον Άνω Βόλο κατέβηκαν στην πόλη και διαμαρτυρήθηκαν εναντίον της τρομοκρατίας¹⁰⁶.

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο κινητοποιήθηκαν οι γυναίκες της πόλης ήταν η απελευθέρωση ομήρων. Έτσι, μετά από το μπλόκο των γερμανικών δυνάμεων στον Άνω Βόλο τον Απρίλιο του 1944 κινητοποιήθηκαν 180 γυναίκες από την περιοχή και πέτυχαν να απελευθερωθούν οι μισοί από τους 300 ομήρους¹⁰⁷. Αξιοσημείωτος είναι και ο τρόπος με τον οποίο ο αντιστασιακός τύπος προσπάθησε να κινητοποιήσει τις γυναίκες για τον σκοπό αυτό. Μέσα από τα άρθρα επισημαίνονταν τα βασανιστήρια και οι εκτελέσεις ομήρων. Τονιζόταν πως οι συλληφθέντες βρισκόταν σε συνεχή κίνδυνο, καθώς ήταν πιθανό είτε να μεταφερθούν στα γερμανικά κάτεργα είτε να εκτελεστούν ως αντίποινα για δολοφονίες Γερμανών. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως οι αντιστασιακές οργανώσεις επικαλούνταν το συναίσθημα των γυναικών και προσπαθούσαν να τις ευαισθητοποιήσουν¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Βλ. Αναγέννηση, 31 Μαΐου και 9 Αυγούστου 1944 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 283 · Τσικρίκης, «Όψεις της καθημερινότητας στην πόλη του Βόλου κατά την κατοχική περίοδο (1941-1944)», σ. 67 · Τζαφλήρης, «Επιβίωση και αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής», σ. 319,320,331,332,333,337.

¹⁰⁶ Βλ. Κωτσάκης, *Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής και της εθνικής αντίστασης στην Αθήνα*, σ. 175 · Βογιατζής, «Όταν τους ιδώμεν όλους υπό το πέλμα μας...», σ. 59.

¹⁰⁷ Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 294.

¹⁰⁸ Βλ. Αναγέννηση, 18 Αυγούστου 1944 · Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 87.

Εκτός από τις γυναίκες του Βόλου κινητοποιήθηκαν και οι γυναίκες του Πηλίου. Οι δύο βασικοί λόγοι για τους οποίους διαμαρτυρήθηκαν ήταν η τρομοκρατία και η επιβίωση. Ειδικότερα, η τρομοκρατία δεν περιορίστηκε μόνο στην πόλη του Βόλου αλλά επεκτάθηκε και στην ύπαιθρο. Συγκεκριμένα, έπληξε και τα χωριά του Πηλίου. Πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα συνιστούν οι περιπτώσεις της Δράκειας και των Μηλεών. Στη Δράκεια την 18^η Δεκεμβρίου 1943 δυνάμεις των SS εκτέλεσαν 118 χωρικούς σε αντίποινα για τη δολοφονία έξι Γερμανών σε ενέδρα ανταρτών. Το ίδιο υπέφερε και το χωριό των Μηλεών, όπου σε αντίποινα για τη δολοφονία δύο Γερμανών αξιωματικών δυνάμεις των SS εκτέλεσαν 33 χωρικούς. Ακόμη, προξένησαν και υλικές ζημιές καίγοντας ολοκληρωτικά τις 210 από τις 450 κατοικίες του χωριού. Έτσι, γυναίκες από τα δύο χωριά διαδήλωσαν εκφράζοντας την αγανάκτησή τους και ζητώντας ενίσχυση από τις αρχές. Ο τρόπος διεξαγωγής των γυναικείων κινητοποιήσεων θα μπορούσαμε να πούμε πως αποτελούσε ένα είδος τελετουργίας. Ειδικότερα, τις περισσότερες φορές οι γυναίκες παρουσιάζονταν είτε στο δεσπότη είτε στο Γερμανό φρούραρχο και διαμαρτύρονταν για την τρομοκρατική δράση των κατακτητών. Στη συνέχεια λάμβαναν διαβεβαιώσεις πως θα ικανοποιηθούν τα αιτήματά τους. Μη πιστεύοντας τις υποσχέσεις αυτές δεν υποχωρούσαν με αποτέλεσμα τη σύλληψη πολλών από αυτών¹⁰⁹.

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο κινητοποιήθηκαν οι γυναίκες του Πηλίου ήταν η επιβίωση. Ειδικότερα, είχαν προκύψει ιδιαίτερα προβλήματα με τη διακίνηση τροφίμων που έρχονταν από τον Ερυθρό Σταυρό. Επιπλέον, προβλήματα παρουσίαζε και ο τρόπος διαχείρισης από τα μέλη του τοπικού Ερυθρού Σταυρού των ήδη λιγοστών τροφίμων που είχαν στη διάθεσή τους. Μεγάλο πρόβλημα στη μεταφορά τροφίμων προκάλεσε και η τρομοκρατία στο Βόλο και το Πήλιο. Έτσι, τον Σεπτέμβριο του 1944 150 γυναίκες από τις Μηλιές ζήτησαν τρόφιμα και φάρμακα από τον Ερυθρό Σταυρό. Παρά το γεγονός πως οι Γερμανοί και οι Έλληνες συνεργάτες τους συνέλαβαν αρκετές από αυτές, δεν σταμάτησαν και πέτυχαν να γίνει στα Καλά Νερά σταθμός του Ερυθρού Σταυρού για την παροχή ψωμιού σε όλο το Πήλιο. Ακόμη, επιτροπή από εαμίτισσες της Βυζίτσας πέτυχε να δοθεί από τον Ερυθρό Σταυρό Βόλου ζάχαρη για τα παιδιά του χωριού¹¹⁰.

Όπως παρατηρήσαμε την πρώτη περίοδο της Κατοχής κινητοποιήθηκαν συγκεκριμένες ομάδες γυναικών, οι εργάτριες και οι νέες, μαζί με τους εργάτες συναδέλφους τους και τους επονίτες αντίστοιχα για συγκεκριμένα ζητήματα ενώ τα επόμενα χρόνια κινητοποιήθηκε το σύνολο των γυναικών του Βόλου και του Πηλίου χωρίς τη συνοδεία ανδρών για ζητήματα που αφορούσαν το σύνολο του πληθυσμού. Ποια ήταν, λοιπόν, τα αίτια της συμμετοχής των γυναικών στις γυναικείες κινητοποιήσεις; Οι δύσκολες συνθήκες Κατοχής έδωσαν τη δυνατότητα σε μεγάλο ποσοστό γυναικών να δραστηριοποιηθούν και να ασχοληθούν με τα κοινά. Ιδιαίτερα σκληρό υπήρξε το καθεστώς τρομοκρατίας που επικράτησε στο Βόλο

¹⁰⁹ Βλ. Κολιού, Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης, τμ.2, σ. 784,965,971,973 · *Λευτεριά*, 1 Σεπτεμβρίου 1944.

¹¹⁰ Βλ. Γάλλου, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ», σ. 28 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 292 · Κολιού, Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης, τμ.2, σ. 784 · *Αναγέννηση*, 31 Μαΐου 1944.

και στα χωριά του Πηλίου από τον Απρίλιο του 1944 ως την απελευθέρωση της πόλης τον Οκτώβρη του ίδιου έτους. Διαβάζουμε στην Αναγέννηση:

«Από τις 21 του Απρίλη ο Βόλος και τα γύρω χωριά ζουν κάτω από την πιο φρικτή τρομοκρατία που εξαπόλυσαν οι χιτλερικοί κατακτητές και τα καθάρματα ΕΕΕ, ΕΑΣΑΔ, ΕΑΟ. Οι ληστοσυμμορίες αυτοί περιτρέχουν την πόλη, δέρνουν, βασανίζουν, λεηλατούν, σκοτώνουν και κρεμούν. Πάνω από 90 πατριώτες δολοφονήθηκαν ως τώρα, εκατοντάδες μεταφέρθηκαν στα στρατόπεδα της Λάρισας και στη Γερμανία, αναρρίθμητα σπίτια ξεγυμνώθηκαν τελείως [...]».

Οι εκτελέσεις πραγματοποιούνταν συνήθως στην Πλατεία Ελευθερίας με τουφεκισμό ή απαγχονισμό. Την ημέρα της άφιξής τους στην πόλη οι Έλληνες συνεργάτες των Γερμανών κρέμασαν πέντε πολίτες. Εκτός από τις λεηλασίες, οι γερμανικές δυνάμεις επιδόθηκαν μαζί με τις δωσιλογικές οργανώσεις και στη διενέργεια μπλόκων με το μεγαλύτερο να γίνεται τον Απρίλιο του 1944 στον Άνω Βόλο. Συνελήφθησαν 300 – 400 άνδρες, από τους οποίους οι 18 εκτελέστηκαν. Τόσο τα μπλόκα όσο και οι εκτελέσεις λειτουργούσαν ως τρομοκρατικά μέσα. Σκοπός των κατακτητών ήταν να εμπνεύσουν τον τρόμο στον πληθυσμό, δημιουργώντας το αίσθημα του αγνώστου και της ανασφάλειας. Οι εκτελέσεις πραγματοποιούνταν σε δημόσια και πολυσύχναστα μέρη και τα πτώματα παρέμεναν σε δημόσια θέα για πάνω από μια ημέρα. Σκοπός των εκτελέσεων δεν ήταν η τιμωρία των ενόχων, αλλά ο εκφοβισμός των πολιτών, ώστε να αποτραπούν μελλοντικές ενέργειες εναντίον των αρχών κατοχής. Μπορούμε, έτσι, να καταλάβουμε την επίδραση των τακτικών αυτών στο ηθικό των ανθρώπων. Οι κατακτητές επιθυμούσαν να δημιουργήσουν ένα καθεστώς τρόμου με την προβολή του αγνώστου και τη δημιουργία της αίσθησης ενός συνεχούς κινδύνου. Δεν ήξερες αν ο καθημερινός δρόμος σου ήταν μπλοκαρισμένος. Έτσι, προκαλούταν στους ανθρώπους ένα διαρκές άγχος και ένα καθολικό αίσθημα έλλειψης ασφάλειας.

Όσον αφορά τις γυναίκες, θα λέγαμε πως οι εκτελέσεις, οι ξυλοδαρμοί και οι λεηλασίες δημιουργούσαν σε αυτές αισθήματα αγανάκτησης και τις συγκινούσαν συναισθηματικά. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία της μαθήτριας τότε Λευκοθέας Παπαϊωάννου:

«Δεν μπορούσαμε εμείς οι νεαρές μαθήτριες, πηγαίνοντας για το σχολείο και περνώντας από την Πλατεία Ελευθερίας να αντικρίζουμε τους κρεμασμένους πατριώτες [...] που βρίσκονταν εκεί. Ούτε μπορούσαμε να ξεχάσουμε το αίμα από τη δολοφονία του ζεύγους Χαλυβοπούλου μπροστά στην πόρτα των Δικαστηρίων που ξεράθηκε [...] και παρέμεινε εκεί τουλάχιστον ενάμισι μήνα [...]».

Δεν ήταν, όμως, μόνο οι εκτελέσεις που επηρέασαν ψυχολογικά τις γυναίκες και τις οδήγησαν στην κινητοποίηση. Η καταστροφή του ζωτικού τους χώρου, δηλαδή του σπιτιού τους, όπως συνέβη στις Μηλίες,

και η αρπαγή της προίκας τους, όπως συνέβη κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στο Νότιο Πήλιο όταν οι γερμανικές δυνάμεις πήραν και τις προίκες, ανάγκασαν τις γυναίκες να κινητοποιηθούν, ώστε να υπερασπιστούν την οικογένεια και τον εαυτό τους. Συνεπώς, παρατηρούμε, πως οι δυσμενείς συνθήκες Κατοχής ριζοσπαστικοποίησαν τις γυναίκες και τις αφύπνισαν πολιτικά¹¹¹.

Επιπλέον, τα αισθήματά τους για τα αγαπημένα τους πρόσωπα συνιστούσαν σημαντικά κίνητρα για την κινητοποίησή τους. Οι γυναίκες δε μπορούσαν να δουν τους εαυτούς τους ως αυθύπαρκτες υπάρξεις. Η μητέρα, η αδελφή, η σύζυγός και η κόρη αισθάνονταν ότι πρέπει να βοηθήσουν τους άνδρες της οικογένειάς τους που είχαν συλληφθεί. Η σύλληψη ενός άνδρα του σπιτιού τις αφορούσε άμεσα, καθώς άλλαζε και η δική τους ζωή. Έτσι, έτρεχαν και παρακαλούσαν τις αρχές για την απελευθέρωσή τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της συζύγου του Νίκου Χατζηδημητρίου, η οποία όταν συνελήφθη ο σύζυγός της απευθύνθηκε στον Γερμανό φρούραρχο του Βόλου και πέτυχε να ακυρωθεί η εκτέλεσή του. Το ενδιαφέρον τους, ωστόσο, δεν περιορίστηκε μόνο στους άνδρες της οικογένειάς τους αλλά επεκτάθηκε και προς το σύνολο των ανδρών της πόλης ή του χωριού τους. Έτσι, όταν οι γυναίκες από τα χωριά του Πηλίου πληροφορήθηκαν για τη σύλληψη συγχωριανών τους συγκέντρωσαν τρόφιμα και άλλα πράγματα και πήγαν στις φυλακές της Κίτρινης Αποθήκης φωνάζοντας πως δε θα έφευγαν αν δεν απελευθερώνονταν οι κρατούμενοι. Παρόμοια, στο Βόλο επιτροπές γυναικών ζήτησαν από τις αρχές την απόλυση των ομήρων. Συνεπώς, θα λέγαμε πως οι γυναίκες κινητοποιήθηκαν για τη διάσωση όλων όσων βρίσκονταν σε κίνδυνο¹¹².

Αφού εξετάσαμε τα αίτια της συμμετοχής των γυναικών στις γυναικείες κινητοποιήσεις θα εξετάσουμε τις βασικές προϋποθέσεις που επέτρεψαν την πραγματοποίησή τους. Αρχικά, θα λέγαμε πως η βασικότερη προϋπόθεση ήταν το γεγονός πως το ΕΑΜ κινητοποίησε τις γυναίκες για θέματα που τις αφορούσαν άμεσα. Τα αιτήματα τις αφορούσαν και προσωπικά. Το ζήτημα της εξασφάλισης επαρκούς ποσότητας τροφίμων ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για αυτές, καθώς αφορούσε τόσο την επιβίωση της οικογένειάς τους, όσο και τη δική τους. Ακόμη, η μητέρα και η σύζυγος δεν ήθελαν να τις πάρουν τον γιο ή τον άνδρα στην πολιτική επιστράτευση. Επιπρόσθετα, δε θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε το γεγονός πως η απουσία των ανδρών από τη δημόσια σφαίρα τους τελευταίους μήνες της Κατοχής επέτρεψε την

¹¹¹ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 110,111,128 · Τσικρίκης, «Όψεις της καθημερινότητας στην πόλη του Βόλου κατά την κατοχική περίοδο (1941 – 1944)», σ. 65,67 (Παραθέτει την *Αναγέννηση*, 31 Μαΐου 1944) · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 777 · Βογιατζής, «Όταν τους ιδώμεν όλους υπό το πέλμα μας...», σ.19,53,59 · *Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945. Δοκίμιο*, 7^η έκδ., Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1984, σ. 265 · Σκούρας κ.α., *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, σ. 124,133,134 · Στράτος Ν. Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Βιβλιοπωλείο της εστίας, Αθήνα 2007, σ. 36,37,187.

¹¹² Βλ. Γάλλου, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ», σ. 28,29,31 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 111-112,113,131,218,220, 288 · *Αναγέννηση*, Μάιος 1944 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ.1038.

πραγματοποίηση των γυναικείων κινητοποιήσεων. Συγκεκριμένα, στόχος των ένοπλων αντικομμουνιστικών οργανώσεων αρχικά ήταν οι κομμουνιστές και οι εαμίτες. Έτσι, από τον Απρίλιο μέχρι και τον Ιούνιο του 1944 εκτελέστηκαν 220 κομμουνιστές. Ακόμη, οι οργανωμένοι στο ΚΚΕ ή το ΕΑΜ δεν κινδύνευαν μόνο από τις εκτελέσεις, αλλά και από κλείσιμο στις φυλακές και στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ωστόσο, μετά τους εαμίτες στο στόχαστρο του ΕΑΣΑΔ μπήκαν και αθώοι πολίτες. Δεν έκαναν διακρίσεις ανάμεσα σε αριστερούς και «εθνικόφρονες». Άρχισαν να συλλαμβάνουν αδιακρίτως κατασκευάζοντας ψευδείς κατηγορίες. Ιδιαίτερα από τον Αύγουστο του 1944 και μέχρι την απελευθέρωση της πόλης σκότωναν όποιον έβρισκαν μπροστά τους μόνο και μόνο επειδή τους φαινόταν ένοχος ή επειδή τύχαινε να φοράει κόκκινο πουλόβερ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσει να αδειάζει η πόλη, καθώς πολλοί κατέφυγαν στα χωριά του Πηλίου και άλλοι έφυγαν στην Αθήνα. Περίπου 5.000 κάτοικοι εγκατέλειψαν το Βόλο. Υποθέτουμε πως η πλειοψηφία αυτών που έφυγαν ήταν άνδρες, καθώς στόχος των μπλόκων και των εκτελέσεων που πραγματοποιούσαν οι αντικομμουνιστικές οργανώσεις ήταν κυρίως ο ανδρικός πληθυσμός. Έτσι, οι άνδρες δεν ήταν σε θέση να προστατεύσουν τις γυναίκες, κάτι που οδήγησε στην αποδυνάμωση του ελέγχου που ασκούσαν σε αυτές. Το γεγονός αυτό επέτρεψε τις γυναίκες να εισέλθουν στο δημόσιο χώρο και να δραστηριοποιηθούν για τα κοινά ζητήματα. Συνεπώς, θα λέγαμε πως η απουσία των ανδρών έδωσε τη δυνατότητα σε ένα μεγάλο μέρος του γυναικείου πληθυσμού να ασχοληθεί με τα κοινά¹¹³.

Ποιό ήταν το βασικό όφελος που αποκόμισαν οι γυναίκες από τη συμμετοχή τους στις κινητοποιήσεις; Άρχισαν να συμμετέχουν στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα. Για πρώτη φορά στα πλαίσια του εαμικού αντιστασιακού κινήματος συμμετείχαν στην άσκηση πολιτικής. Συγκεκριμένα, οι κινητοποιήσεις διεύρυναν το πεδίο δράσης τους, μετατοπίζοντάς το από την ιδιωτική στη δημόσια σφαίρα. Στην περίοδο της Κατοχής η αντίληψη που ταύτιζε τις γυναίκες με τον οικιακό χώρο αποδυναμώθηκε εξαιτίας των δυσμενών συνθηκών. Έτσι, θα λέγαμε πως οι σκληρές συνθήκες συνέβαλαν στη μετάβαση των γυναικών από τον ιδιωτικό στο δημόσιο χώρο. Οι δύσκολες συνθήκες έκαναν δυσδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στην ιδιωτική και στη δημόσια σφαίρα. Έτσι, η απελευθέρωση των ομήρων αποτελούσε κοινωνικό πρόβλημα. Ιδεολογήματα που χαρακτήριζαν τις γυναίκες ως το αδύναμο φύλο παραμερίστηκαν και έδωσαν τη θέση τους σε νέα που τόνιζαν την ανάγκη συμμετοχής και των γυναικών στον αγώνα για την απελευθέρωση της χώρας. Δε θα πρέπει να ξεχνάμε, ωστόσο, πως η έξοδος των γυναικών στους δρόμους έγινε αποδεκτή, καθώς δεν αμφισβητήθηκε η κοινωνική τους θέση. Ακόμη, οι όποιες αναστολές υπήρχαν σχετικά με τη δημόσια δράση των γυναικών περιορίστηκαν, καθώς κινητοποιήθηκαν σαν «Ελληνίδες». Τα όρια δράσης των γυναικών ήταν καθορισμένα από την κοινωνία τους και δε θα έπρεπε να υπερβαίνουν το αποδεκτό πλαίσιο δράσης που είχε τεθεί για αυτές. Φυσικά δε θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε το γεγονός πως και στις κινητοποιήσεις αναπαράγεται ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας. Κυριαρχούσε η

¹¹³ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 115,137,288-289 · Τζαφλήρης, «Επιβίωση και αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής», σ. 334,335,336 · Βογιατζής, «Όταν τους ιδώμεν όλους υπό το πέλμα μας...», σ. 207.

αντίληψη πως η παρουσία των γυναικών σε μια κινητοποίηση για την απελευθέρωση των συλληφθέντων ανδρών ήταν φυσική, καθώς οι γυναίκες ήταν αυτές που έπρεπε να ενδιαφερθούν για τη σωτηρία των ανδρών. Έτσι, η Αναγέννηση καλούσε τις γυναίκες να σχηματίσουν επιτροπές και να απαιτήσουν την απελευθέρωση των ομήρων¹¹⁴.

¹¹⁴ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 133,176,272,277,190,214,114 · *Αναγέννηση*, 11 Απριλίου και 18 Αυγούστου 1944.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟΝ ΕΦΕΔΡΙΚΟ ΕΛΑΣ

Εκτός από τη συμμετοχή τους στις βοηθητικές υπηρεσίες του αντάρτικου οι γυναίκες του Βόλου και του Πηλίου ανέπτυξαν και ένοπλη δράση. Συγκεκριμένα, στο Βόλο είχε την έδρα του το γυναικείο εφεδρικό τάγμα του 54^{ου} εφεδρικού συντάγματος, το οποίο αποτελούταν από πέντε γυναικείους λόχους και η δικαιοδοσία του εκτεινόταν στις περιοχές του Βόλου, του Πηλίου, των Σποράδων, του Αλμυρού και του Βελεστίου. Η διοίκησή του ήταν δυαδική: στρατιωτική και πολιτική. Στρατιωτικός διοικητής του τάγματος ήταν η Ελένη Μασούρα και καπετάνισσα η Μίνα Βλαμοπούλου. Η διοικητής ήταν υπεύθυνη για τα στρατιωτικά ζητήματα και η καπετάνισσα για τη διαφώτιση των γυναικών και για τα θέματα συμπεριφοράς. Τα καθήκοντα των εφεδροελασισσών δεν ήταν σαφώς καθορισμένα και οι δραστηριότητές τους ήταν πολυποίκιλες. Ένα από τα κύρια καθήκοντά τους ήταν η κατασκοπία Γερμανών ή υπόπτων για συνεργασία μαζί τους. Για την επίτευξη της αποστολής τους δεν δίσταζαν να μουν ακόμα και σε σπίτια Γερμανών, ενώ πλησίαζαν τους διερμηνείς για να τους αποσπάσουν μυστικά. Επιπλέον, με το έργο τους συνέβαλαν στην ανάπτυξη του τακτικού ΕΛΑΣ. Ειδικότερα, μετέφεραν όπλα στους αντάρτες ενώ στελέχωσαν και τα αντάρτικα αναρρωτήρια. Ακόμη, ανέπτυξαν και ένοπλη δράση. Συγκεκριμένα, λάμβαναν στρατιωτική εκπαίδευση και εξασκούσαν στην χρήση όπλων. Ακόμη, αναλάμβαναν την ένοπλη φρουρήση χωριών, ενώ στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των γερμανικών δυνάμεων στο Πήλιο ανέπτυξαν ένοπλη δράση στο πλευρό του ενεργού ΕΛΑΣ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Αστραπή. Σε μάχη στην Κερασιά Πηλίου πολέμησε μαζί με τους αντάρτες του 54^{ου} Συντάγματος ΕΛΑΣ. Ωστόσο, η δράση της δεν ήταν αποκλειστικά ένοπλη, καθώς έκρυψε αποκομμένους αντάρτες από τις μονάδες, τους, κατασκόπευσε τις κινήσεις των γερμανικών δυνάμεων, έκρυψε και κουβάλησε πολεμοφόδια, έκανε το σύνδεσμο ανάμεσα στις αντάρτικες ομάδες, μετέφερε νερό και τρόφιμα στους αντάρτες στο πεδίο της μάχης ενώ μετέφερε και τραυματίες αντάρτες¹¹⁵.

Κάποιες κοπέλες από το Πήλιο έλαβαν μάλιστα και στρατιωτική εκπαίδευση. Ειδικότερα, η Ελένη Γούναρη από τις Μηλίες, η Δήμητρα Φλιτρή και η Δωροθέα Οικονόμου από το Κατηχώρι φοίτησαν στη σχολή δεκανέων για εφεδροελασίστισσες που βρισκόταν στο Τσουρνάτ Αλμυρού. Η εκπαίδευσή τους ήταν κυρίως πρακτική. Αφορούσε το χειρισμό όπλων, ενώ στις ασκήσεις περιλαμβανόταν και μια εικονική μάχη όπου οι μισές κοπέλες παρίσταναν τις εφεδροελασίστισσες και οι άλλες μισές τους Γερμανούς. Παρόμοια, η Ελένη Μασούρα και η Μαρία Βρούζου από το Βόλο φοίτησαν στη Σχολή της Ρεντίνας στην

¹¹⁵ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 311,322,324,325 · *Αναγέννηση*, 20 Δεκεμβρίου 1944.

Καρδίτσα. Η εκπαίδευση ήταν τόσο τεχνική όσο και θεωρητική. Περιλάμβανε ασκήσεις και εξάσκηση στη χρήση των όπλων αλλά και θεωρητικά μαθήματα για τους σκοπούς του αγώνα¹¹⁶.

Προσπαθώντας να κατανοήσουμε τους λόγους που οδήγησαν τις γυναίκες να γίνουν αντάρτισσες, θα μπορούσαμε να πούμε πως ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών επιθυμούσαν να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο στο πεδίο της μάχης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Τούλα Βογιατζή. Συγκεκριμένα, όταν μια ομάδα αγοριών από το Βόλο το καλοκαίρι του 1943 θέλησε να ενταχθεί στο αντάρτικο μεταφέρθηκαν στις Μηλιές προκειμένου να διευθετηθούν οι τελευταίες λεπτομέρειες. Εκεί τους περίμενε και η Τούλα Βογιατζή, η οποία τους εξέφρασε την επιθυμία της να καταταγεί στο αντάρτικο. Αυτό επαναλήφθηκε και την επόμενη ημέρα, με τους νέους να της απαντούν πως ήταν αδύνατο να την πάρουν μαζί τους. Επιπλέον, η προτροπή κάποιου μέλους της οικογένειάς τους οδήγησε μερικές στη φοίτηση στη σχολή δεκανέων για εφεδροελαστίτισσες στο Τσουρνάτ Αλμυρού. Αυτό συνέβη στην περίπτωση της Αθανασίας Ευθυμιοπούλου, η οποία φοίτησε στη σχολή ύστερα από παρότρυνση του αδελφού της¹¹⁷.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως, αν και ο πόλεμος ήταν έννοια στενά συνδεδεμένη με το ανδρικό φύλο, οι ανάγκες που προέκυψαν υπήρξαν πιο σημαντικές από τη διατήρηση των κυρίαρχων έμφυλων διαχωρισμών. Οι έμφυλες ταυτότητες ανακατασκευάστηκαν, ώστε να ανταποκριθούν καλύτερα στις επιταγές του πολέμου¹¹⁸.

Τα οφέλη που αποκόμισαν οι γυναίκες από την ανάπτυξη ένοπλης δράσης ήταν ιδιαίτερα σημαντικά. Ειδικότερα, μεταβλήθηκε ο τρόπος με τον οποίο τις έβλεπαν οι άλλοι. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του *Φρουρού του λαού*:

«[...] Η έννοια [...] «γυναίκα» που έχουμε στο μυαλό μας εμείς οι άνδρες πλεγμένη με όλα τα στοιχεία της αδυναμίας, της παθητικότητας, της υπερευαισθησίας, του κοριτσιού της λιποθυμίας και των άφθονων δακρύων ακόμα ξεθωριάζει και [...] στη θέση της καρφώνεται λαμπρή και με χτυπητά χρώματα η μορφή της Νέας Γυναίκας. Της μαχήτριας, της αντάρτισσας, που με τη στρατιωτική τέχνη και το όπλο στο χέρι έρχεται και παίρνει τη θέση της στο χαράκωμα δίπλα στον άνδρα. Τα [...] παλικάρια του Εφεδρικού ΕΛΑΣ Βόλου χαιρετίζουν με χαρά τις πρώτες Βολιώτισσες μαχήτριες [...]»¹¹⁹.

¹¹⁶ Βλ. Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 784,785,786 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 315-316, 317.

¹¹⁷ Βλ. Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.1, σ. 466 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 786 · Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 329.

¹¹⁸ Γάλλου, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ», σ. 50,51.

¹¹⁹ *Ο φρουρός του λαού*, 20 Δεκεμβρίου 1943.

Όπως παρατηρούμε στο παραπάνω άρθρο η εικόνα που διαμόρφωσαν οι άνδρες για τις γυναίκες συναγωνιστριές τους ήταν ιδιαίτερα θετική. Η ανατροπή των έμφυλων ρόλων με την ανάληψη «ανδρικών δραστηριοτήτων» από τις γυναίκες (όπως ήταν η πολεμική δραστηριότητα) συνέβαλε στην άρση ορισμένων προκαταλήψεων που αφορούσαν το γυναικείο φύλο. Η εικόνα της γυναίκας που χαρακτηριζόταν από αδυναμία, ευαισθησία και παθητικότητα αντικαταστάθηκε από την εικόνα της γυναίκας μαχήτριας που με θάρρος μαχόταν δίπλα στον άνδρα. Οι άνδρες συναγωνιστές τους τις αντιμετώπιζαν με σεβασμό¹²⁰.

Προσπαθώντας να αντλήσω πληροφορίες για την ένοπλη δράση των γυναικών του Βόλου και του Πηλίου από το βιβλίο του Γρηγόρη Ρέντη «54^ο Σύνταγμα ΕΛΑΣ» παρατήρησα πως αποσιωπά την ενεργή συμμετοχή τους στο πεδίο της μάχης. Η στάση του Ρέντη είναι ενδεικτική της αντίληψης του εαμικού αντιστασιακού κινήματος για την ένοπλη γυναικεία δράση. Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο ΕΛΑΣ αποσκοπούσε στην προπαγανδιστική χρήση των γυναικείων ένοπλων ομάδων. Ειδικότερα, αυτές προορίζονταν για την τόνωση του φρονήματος των ανταρτών, τη διευκόλυνση των επαφών με τις τοπικές κοινωνίες, την εκπολιτιστική δουλειά στα χωριά, τις παρελάσεις και τους εορτασμούς κατά την απελευθέρωση των πόλεων. Επιπλέον, ο ΕΛΑΣ επιθυμούσε να χρησιμοποιήσει της ένοπλες γυναικείες μονάδες με σκοπό την προσέλκυση περισσότερων γυναικών στο αντιστασιακό κίνημα, οι οποίες θα αναλάμβαναν τις παραδοσιακές «γυναικείες δουλειές». Έτσι, αν και προς το τέλος της Κατοχής πολλές γυναίκες εξέφρασαν την επιθυμία τους να αναπτύξουν ένοπλη δράση συνάντησαν την άρνηση του ΕΛΑΣ. Συνεπώς, θα λέγαμε πως αυτή η στάση αυτή του ΕΛΑΣ έθεσε και τα όρια της ένοπλης δράσης των γυναικών¹²¹.

Προσπαθώντας να εξηγήσουμε λίγο περισσότερο τη στάση του ΕΛΑΣ απέναντι στην ένοπλη δράση των γυναικών θα λέγαμε πως υπαγορεύθηκε από την κοινωνικά διαμορφωμένη αντίληψη του ανδρισμού και της θηλυκότητας. Έτσι, βασικό ρόλο διαδραμάτισε η θεώρηση της πολεμικής ικανότητας ως βασικό συστατικό στοιχείο του ανδρισμού. Συγκεκριμένα, οι έμφυλοι ρόλοι υπήρξαν ιδιαίτερα σταθεροί κατά τις πολεμικές περιόδους. Έτσι, αν και πιθανότητα πολέμου υπήρξε για όλα τα κράτη, η ανάληψη ένοπλης δράσης δεν θεωρούταν το ίδιο φυσική και για τα δύο φύλα. Το πολεμικό σύστημα στους περισσότερους πολιτισμούς δομήθηκε θεωρώντας τους άνδρες ως πιθανούς πολεμιστές. Οι πολεμικές ανάγκες καθόρισαν το περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης των αγοριών, κατευθύνοντάς τη προς τη βιαιότητα. Οι κοινωνίες επιδίωκαν να διαμορφώσουν «σκληρούς άνδρες» που να αντέχουν τον ψυχικό και σωματικό πόνο του πολέμου. Έτσι, τα αγόρια ήδη από μικρά ηλικία αναθρέφονταν με τέτοιο τρόπο ώστε να αναπτύξουν εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα τους χρησίμευαν στο πεδίο της μάχης, όπως η σκληρότητα

¹²⁰ Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 313,330 · Nira Yuval – Davis, *Gender and nation*, Sage publications, 2^η έκδ., 1998 , σ. 102 · Donna Pankhurst, «‘The sex war’ and another wars: towards a feminist approach to peace building», *Development in practice*, τμ.13 (Μάιος 2003), σ. 159 · Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 207,237.

¹²¹ Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», σ. 195.

και η βίαιη συμπεριφορά. Ακόμα και τα παιχνίδια που έπαιζαν τα προετοίμαζαν για τους μελλοντικούς τους ρόλους ως πολεμιστές. Παρόμοια, και η στρατιωτική τους εκπαίδευση περιείχε ως βασικό της στοιχείο τη σύνδεση της επιθετικής συμπεριφοράς με τον ανδρισμό. Θα λέγαμε, λοιπόν, πως οι κοινωνίες προκειμένου να δώσουν κίνητρο στους άνδρες να συμμετέχουν στις μάχες εξίσωσαν τον ανδρισμό με τη σκληρότητα και τη βίαιη συμπεριφορά. Η ταύτιση των ανδρών με τον πόλεμο είχε ως αποτέλεσμα να θεωρηθεί η θηλυκότητα ασύμβατη με την ένοπλη δράση. Σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη οι γυναίκες θα έπρεπε να παραμείνουν μακριά από το πεδίο της μάχης και να απασχολούνται στις βοηθητικές εργασίες¹²².

Επιπλέον, το γεγονός της ανάπτυξης ένοπλης δράσης από ένα μικρό ποσοστό γυναικών προκάλεσε ορισμένες ανησυχίες στο ανδρικό φύλο. Οι δυσμενείς συνθήκες του πολέμου έκαναν δυσδιάκριτους τους κυρίαρχους έμφυλους διαχωρισμούς. Η ανάπτυξη ένοπλης δράσης ορισμένων γυναικών είχε ως αποτέλεσμα την ανατροπή των κυρίαρχων έμφυλων διαχωρισμών. Η διείσδυση των γυναικών σε κατεξοχήν «ανδρικούς χώρους», όπως ήταν το πεδίο της μάχης, και η ανάληψη «ανδρικών καθηκόντων», όπως ήταν η ένοπλη δράση, δημιούργησαν την ανησυχία της διαταραχής των κυρίαρχων έμφυλων σχέσεων. Το γεγονός πως ο πόλεμος δημιούργησε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την απελευθέρωση των γυναικών προκάλεσε την ανησυχία διείσδυσής τους σε «ανδρικούς χώρους». Η αποσιώπηση της γυναικείας ένοπλης δράσης αντανάκλα την προσπάθεια διατήρησης των προπολεμικών έμφυλων σχέσεων με τις γυναίκες να τοποθετούνται αποκλειστικά στον οικιακό χώρο¹²³.

Ένας ακόμη λόγος για τον οποίο δεν ήταν επιθυμητή η συμμετοχή των γυναικών στον ένοπλο αγώνα ήταν και η ταύτιση της θηλυκότητας με την ειρήνη. Συγκεκριμένα, ήδη από την αρχαιότητα, ευρύτατα διαδεδομένη υπήρξε η αντίληψη πως η γυναικεία φύση ήταν αντίθετη με τον πόλεμο. Υπήρξε μια τάση αποσύνδεσης των γυναικών από την φρίκη του πολέμου και μια προσπάθεια να μην επηρεαστεί η «ευαίσθητη» γυναικεία φύση από τη σκληρότητα των συγκρούσεων. Επιπλέον, η ειρηνική γυναικεία φύση συνδέθηκε με τη μητρότητα. Έτσι, θεωρήθηκε πως οι γυναίκες ήταν φυσικό να αντιτίθενται στον πόλεμο, καθώς επιφέρει την απώλεια ζώων, ενώ αυτές ως μητέρες φέρνουν ζωές στον κόσμο. Επιπλέον, επισημάνθηκε πως οι γυναίκες σαν μητέρες ήταν φυσικό να διαμαρτύρονται απαιτώντας τον τερματισμό των πολέμων, οι οποίοι θα μπορούσαν να προκαλέσουν το θάνατο των παιδιών τους. Κυριαρχούσε η αντίληψη πως η μητρότητα τις έκανε να είναι πιο αποτελεσματικές στον τερματισμό των πολέμων από ότι οι άνδρες¹²⁴.

Προσπαθώντας να σχολιάσουμε την άποψη της ειρηνικής φύσης των γυναικών θα λέγαμε πως κάτι τέτοιο δεν ισχύει και πρόκειται για μια πολιτισμική κατασκευή της θηλυκότητας. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις οι γυναίκες όχι μόνο υποστήριζαν τη διεξαγωγή πολέμων, αλλά ωθούσαν τους άνδρες τους στη

¹²² Joshua S. Goldstein, *War and gender*, 2^η έκδ., Cambridge university press, 2004, σ. 9,249, 265,283,290,301.

¹²³ Phil Goodman, «'Patriotic femininity': Women's morals and men's morale during the Second World War», *Gender and history*, τμ.10 (Αύγουστος 1998), σ. 278,279,280,283,287.

¹²⁴ Goldstein, *War and gender*, σ. 41 ,42,43,44,305,310,322,325 · Davis, *Gender and nation*, σ. 94.

διεξαγωγή τους. Μάλιστα, σε κάποιες μάχες διέπραξαν και οι ίδιες βιαιοπραγίες. Επιπλέον, θα μπορούσαμε να πούμε πως η ταύτιση της θηλυκότητας με την ειρήνη οδήγησε τελικά στην μεγαλύτερη ταύτιση του ανδρισμού με τον πόλεμο και ενδυνάμωσε τους κυρίαρχους έμφυλους διαχωρισμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους νομιμοποίησαν τις βίαιες πράξεις των πολεμιστών. Έτσι, οι γυναίκες ως «αδύναμες» συνδέθηκαν με την ειρήνη και οι άνδρες ως «σκληροί» με τον πόλεμο¹²⁵.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως οι αλλαγές που πραγματοποιούνται κατά τη διάρκεια του πολέμου δεν έχουν μόνιμο χαρακτήρα. Η ανατροπή των έμφυλων διαχωρισμών είναι προσωρινή. Οι γυναίκες οφείλουν να διατηρήσουν τα θηλυκά χαρακτηριστικά τους. Η αλλαγή του ρόλου των γυναικών γίνεται αποδεκτή μόνο κατά την περίοδο του πολέμου. Βασική προϋπόθεση της εισόδου των γυναικών στο πεδίο της μάχης ήταν η επιστροφή τους, μετά τη λήξη του πολέμου, στον οικιακό τους χώρο¹²⁶.

¹²⁵ Βλ. Pankhurst, «The 'sex war' and other wars», σ. 158 · Goldstein, *War and gender*, σ. 331.

¹²⁶ Γάλλου, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ», σ. 51.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως είδαμε, οι γυναίκες στο Βόλο και το Πήλιο κατά την κατοχική περίοδο ανέλαβαν όλες τις μορφές αντιστασιακής δράσης. Φιλοξένησαν και έκρυψαν στα σπίτια τους αντάρτες, παρείχαν βοηθητικές υπηρεσίες στο αντάρτικο, μερίμνησαν για τις οικογένειες των ανταρτών, συμμετείχαν σε κινητοποιήσεις και πολέμησαν σε μάχες. Ποικίλες ήταν και οι προϋποθέσεις που επέτρεψαν την ανάληψη αντιστασιακής δράσης από τις γυναίκες. Συγκεκριμένα, παρατηρήσαμε πως υπήρχαν τόσο κοινωνικές όσο και πολιτικές προϋποθέσεις. Ειδικότερα, η πείνα αλλά και οι γυναικείες αντιστασιακές οργανώσεις έφεραν τις γυναίκες σε επαφή με την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Ακόμη, ιδιαίτερο ρόλο στην ανάληψη αντιστασιακής δράσης από τις γυναίκες διαδραμάτισε και η στάση της οικογένειάς τους. Ήταν πιο εύκολο να αναλάβει αντιστασιακή δράση μια γυναίκα της οποίας η οικογένεια ασπαζόταν την ιδεολογία του ΕΑΜ.

Προσπαθώντας να ομαδοποιήσουμε τα αίτια συμμετοχής των γυναικών στις διάφορες μορφές του αντιστασιακού αγώνα θα λέγαμε πως αυτά ήταν συναισθηματικά, καθώς όταν κινδύνευε ένα δικό τους πρόσωπο αυτό αφορούσε άμεσα και τις ίδιες. Ακόμη, τα κίνητρά τους ήταν και ψυχολογικά, καθώς οι εκτελέσεις συμπολιτών τους τις συγκινούσαν και δημιουργούσαν σε αυτές το αίσθημα της αγανάκτησης. Επιπρόσθετα, η συμμετοχή τους στον αγώνα υπαγορεύθηκε και από τις κοινωνικές συνθήκες και συγκεκριμένα από την ανάγκη εξασφάλισης επαρκούς ποσότητας τροφίμων για επιβίωση. Ακόμη, εκτιμούσαν τον αγώνα των ανταρτών για την απελευθέρωση της χώρας και τον θεωρούσαν πατριωτικό. Επιπλέον, τα κίνητρά τους ήταν και εθνικά, καθώς οι δυσμενείς συνθήκες που δημιούργησε ο πόλεμος κινητοποίησαν τα εθνικά τους συναισθήματα.

Όσον αφορά τα οφέλη που αποκόμισαν οι γυναίκες από την αντιστασιακή τους δράση θα λέγαμε πως αυτή οδήγησε στη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης. Αρχικά, μέσα από τον αγώνα τους οδηγήθηκαν στην κοινωνική τους χειραφέτηση. Με τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών να απασχολεί το ΚΚΕ ήδη από τη μεσοπολεμική περίοδο, κατά την Κατοχή ο αγώνας του εαμικού αντιστασιακού κινήματος δεν αφορούσε μόνο την απελευθέρωση της χώρας αλλά και την κοινωνική χειραφέτηση των γυναικών¹²⁷. Η πρώτη εμφάνιση των γυναικών στο δημόσιο χώρο έγινε με την μετατόπιση των «παραδοσιακών δραστηριοτήτων» τους από την ιδιωτική στη δημόσια σφαίρα. Οι γυναίκες συνέχισαν να καταπιάνονται με τις οικιακές εργασίες με τη διαφορά πως τώρα αυτές δεν απευθύνονταν αποκλειστικά στα μέλη της οικογένειάς τους αλλά και προς τους αντάρτες. Οι δυσμενείς συνθήκες της κατοχικής περιόδου επέτρεψαν την έξοδό τους από τον ιδιωτικό χώρο και την ενασχόλησή τους με τα κοινά.

¹²⁷ Βλ. Αποστολοπούλου, *Περήφανες κι αδούλωτες*, σ. 23 · Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 236.

Αποδυναμώθηκε η άποψη πως οι γυναίκες αποτελούσαν το αδύναμο φύλο και πως δε χρειαζόταν να αγωνιστούν¹²⁸. Έτσι, τις είδαμε να συμμετέχουν σε κινητοποιήσεις, διεκδικώντας καλύτερες συνθήκες διαβίωσης τόσο για τις οικογένειές τους όσο και για τους συμπολίτες τους. Ακόμη, κατά την αντιστασιακή περίοδο έγινε πράξη και η πολιτική χειραφέτηση των γυναικών. Τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής πραγματοποιήθηκαν οι γυναικείες κινητοποιήσεις ενώ για πρώτη φορά οι γυναίκες απέκτησαν το δικαίωμα να εκλέγουν και να εκλέγονται. Με αυτό τον τρόπο άρχισαν να συμμετέχουν στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα, κάτι που οδήγησε στην πολιτική τους αφύπνιση. Ακόμη, το ΕΑΜ έκανε πράξη την πολιτική ισότητα των δύο φύλων. Για πρώτη φορά δόθηκε στις γυναίκες το δικαίωμα να ψηφίσουν μαζικά χωρίς περιορισμούς, ενώ στελέχωσαν την Τοπική Αυτοδιοίκηση, αποκτώντας με αυτό τον τρόπο πολιτική συνείδηση. Επιπρόσθετα, για πρώτη φορά ανατράπηκαν οι έμφυλοι ρόλοι και οι γυναίκες όχι μόνο έλαβαν στρατιωτική εκπαίδευση αλλά συμμετείχαν και σε μάχες. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να πούμε πως το ΕΑΜ πραγματοποίησε την έμφυλη ισότητα, δίνοντας την ευκαιρία στις γυναίκες να βρεθούν σε όλους τους τομείς του αγώνα και να αναλάβουν ποικίλες δραστηριότητες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας «νέας γυναίκας», πιο ελεύθερης. Τελικά, θα λέγαμε πως περισσότερο σημαντικά ήταν αυτά που αποκόμισαν οι γυναίκες από την αντιστασιακή τους δράση από αυτά που προσέφεραν¹²⁹.

Η ανάληψη αντιστασιακής δράσης προκάλεσε μεταβολές και στο χαρακτήρα των γυναικών. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο της Αναγέννησης:

«[...] Η σημερινή Ελληνίδα διαφέρει από τη χθесινή. Ο τετράχρονος αγώνας τη διαφοροποίησε κι έδωσε [...] τον καινούριο τύπο γυναίκας που δημιουργήθηκε [...] μέσα στην πάλη [...] Ο καινούριος αυτός τύπος θα ναι το [...] σύμβολο του γυναικείου δυναμισμού. Η γυναίκα που πάλεψε σκληρά [...] έχει αποκτήσει πια κοινωνική, πολιτική και εθνική συνείδηση. Έγινε ο δημιουργικά παραγωγικός κοινωνικός άνθρωπος με συνείδηση του χρέους και με απόλυτη συνέπεια στα κοινωνικά και εθνικά της καθήκοντα [...]»¹³⁰.

Όπως παρατηρούμε και στο παραπάνω άρθρο, δημιουργήθηκε ένας καινούριος τύπος γυναίκας. Συγκεκριμένα, αποτέλεσμα της αντιστασιακής τους δράσης ήταν η συγκρότηση μιας νέας γυναικείας ταυτότητας, αγωνιστικής. Οι γυναίκες αγωνίστηκαν για την απελευθέρωση της πατρίδας αλλά και για την επιβίωση των ίδιων και των οικογενειών τους. Επιπλέον, ήταν περήφανες για τη δράση τους. Συνειδητοποίησαν τις δυνάμεις και την αξία τους. Κατάλαβαν πως μπορούσαν να ζήσουν σαν υπεύθυνοι άνθρωποι στην κοινωνία και να προσφέρουν κάτι παραπάνω από τις οικιακές εργασίες. Πολλές φορές

¹²⁸ Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 133,137,176.

¹²⁹ Βλ. Καραγιώργη, *Από μια σπίθα ξεκίνησε...*, σ. 118 · Χατζηβασιλείου, *Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και το γυναικείο ζήτημα*, σ. 27.

¹³⁰ *Αναγέννηση*, 27 Σεπτεμβρίου 1945.

βρέθηκαν αντιμέτωπες με δύσκολες καταστάσεις και αναγκάστηκαν να πάρουν πρωτοβουλίες. Έτσι, όταν η Πολυνίκη Μόσχου αντίκρισε στο δρόμο της μια ζωστήρα με χειροβομβίδες δε δίστασε να την πάρει, παρά το γεγονός πως φοβήθηκε ότι μπορεί να ανήκε σε κάποιο Γερμανό και να την έβλεπε τη στιγμή που την έπαιρνε. Με αυτό τον τρόπο έγιναν υπεύθυνες κι έμαθαν να στηρίζονται στις δικές τους δυνάμεις. Μειώθηκε το αίσθημα της μειονεκτικότητας, έγιναν λιγότερο διστακτικές και άρχισαν να εμπιστεύονται περισσότερο τον εαυτό τους. Μέσα από τη συμμετοχή σε κινητοποιήσεις αλλά και σε διάφορους θεσμούς δόθηκε σε αυτές η δυνατότητα να εισχωρήσουν στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα, κάτι που δε συνέβαινε κατά τη μεσοπολεμική περίοδο με τον αποκλεισμό τους από την πολιτική. Διαδραμάτισαν, δηλαδή, ενεργό ρόλο στην αντιμετώπιση πολιτικών και κοινωνικών ζητημάτων. Μέσα από τη συμμετοχή τους στην Αντίσταση οι γυναίκες ήλθαν σε επαφή με την πολιτική. Η πραγματοποίηση μιας αντιστασιακής πράξης γινόταν στη συνέχεια πολιτική επιλογή. Ακόμη, μεταβλήθηκε και ο τρόπος με τον οποίο τις αντιμετώπιζαν οι άλλοι. Η ανάληψη «ανδρικών δραστηριοτήτων» συνέβαλε στην άρση ορισμένων προκαταλήψεων που αφορούσαν το γυναικείο φύλο. Η εικόνα της γυναίκας που χαρακτηριζόταν από ευαισθησία και παθητικότητα αντικαταστάθηκε από την εικόνα της γυναίκας μαχήτριας¹³¹.

Ωστόσο, δε θα πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός πως οι γυναίκες συμμετείχαν στην Αντίσταση προεκτείνοντας, τις περισσότερες φορές, το ρόλο της μητέρας και της νοικοκυράς. Οι όροι συμμετοχής τους στον αντιστασιακό αγώνα καθορίζονταν σύμφωνα με τα κοινωνικά κριτήρια της εποχής. Η δράση τους δε θα έπρεπε να υπερβαίνει το κοινά αποδεκτό πλαίσιο δράσης για της γυναίκες. Οι δραστηριότητές τους δε θα έπρεπε να αμφισβητούν τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας. Αν και το αντιστασιακό κίνημα δημιούργησε την εικόνα της γυναίκας «συναγωνίστριας», θέλοντας να δείξει τους ίσους όρους συμμετοχής των δύο φύλων στον αντιστασιακό αγώνα, το –συν- αναφερόταν στους άνδρες, δηλώνοντας με αυτό τον τρόπο πως οι γυναίκες αγωνίζονταν πλάι σε αυτούς. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε πως το ΕΑΜ παραχωρώντας πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες και δίνοντας όπλα σε κάποιες από αυτές, σε καμία περίπτωση δεν επιδίωκε την ανατροπή των κυρίαρχων έμφυλων διαχωρισμών. Οι γυναίκες θα έπρεπε να διατηρήσουν όλα τα «γυναικεία χαρακτηριστικά» και κυρίως τη μητρική τους ιδιότητα. Ο πόλεμος μπορεί να διατάραξε τις έμφυλες σχέσεις αλλά μόνο προσωρινά. Μεταπολεμικά οι αντιλήψεις για

¹³¹ Βλ. Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, σ. 84,87,108,113,105 · Χατζηβασιλείου, *Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και το γυναικείο ζήτημα*, σ. 28 · Καραγιώργη, *Από μια σπίθα ξεκίνησε...*, σ. 265 · Κηπουροπούλου, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», σ. 207,237,241,242 · Pankhurst, «The 'sex war' and other wars», σ. 159 · Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τμ.2, σ. 794.

τις «γυναικείες δουλειές» και τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας παρέμειναν οι ίδιες με αυτές που υπήρχαν προπολεμικά¹³².

¹³²Βλ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, σ. 190 · Βερβενιώτη, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στην Αντίσταση», σ. 176 · Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», σ. 178,191,196 · Goldstein, *War and gender*, σ. 320.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αβδελά Έφη και Αγγέλικα Ψαρρά, Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία, επιμ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, Γνώση, Αθήνα 1985.

Αβδελά Έφη, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις, στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, 2 η έκδ., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 193-204.

Αβδελά Έφη, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20 ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τμ.2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 336-359.

Ανταίος Πέτρος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, τμ.2, Καστανιώτης, Αθήνα 1979.

Αποστολοπούλου Ναταλία, *Περήφανεσ κι αδούλωτες*, Εντός, Αθήνα 1997.

Αρσενίου Αρσ. Λάζαρος, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τμ.1, 3 η αναθ. έκδ., Έλλα, Λάρισα χ.χ.

Αρσενίου Αρσ. Λάζαρος, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τμ.2, 3^η αναθ. έκδ., Έλλα, Λάρισα [1999].

Βασάρ Βαρών Οντέτ, «Αντιστασιακές οργανώσεις νέων (1941-1944). Από το ατομικό στο συλλογικό», *Μνήμων*, τχ.14 (1992), σ. 115-131.

Βασάρ Βαρών Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Βιβλιοπωλείον της εστίας, Αθήνα 2009.

Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι Ελληνίδες πριν τον πόλεμο, στην Κατοχή και τον Εμφύλιο», στο: Ευτυχία Λεοντίδου και Sigrid R. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών. Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Εναλλακτικές εκδόσεις / Γαία 1, χ.τ. [1992], σ. 44-56.

Βερβενιώτη Τασούλα, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

Βερβενιώτη Τασούλα, «Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα (1941-1944)», *Δίμη*, τχ.6 (1993), σ. 180-195.

Βερβενιώτη Τασούλα, « Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στην Αντίσταση: οι αναπαραστάσεις τους από τον αντιστασιακό τύπο», στον συλλ. τόμο: *Το έπος του '40 και η Εθνική Αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944*, Λάρισα 2004, σ. 159-182.

Βογιατζής Θανάσης, «Όταν τους ιδώμεν όλους υπό το πέλμα μας... Όταν τους πατήσωμεν όλους τελειωτικώς, θα ησυχάσωμεν...», *Επικοινωνία*, Βόλος χ.χ.

Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή. 1941-1944*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

Βραχνιάρης Χρήστος, *Τα χρόνια της λαϊκής εποποιίας*, Πανόραμα, Αθήνα [1983].

Γάλλου Ευαγγελία, «Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ. Αναπαραστάσεις και στερεότυπα της «Ελληνίδας αγωνίστριας», μέσα από τον αντιστασιακό τύπο της περιοχής», πτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2007.

Δημητριάδος Ιωακείμ, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, Χ. Συνοδινός, Αθήνα 1950.

Διδασκάλου – Σκουτέρη Νόρα, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Πολίτης, Αθήνα 1991.

Δορδανάς Ν. Στράτος, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών δυνάμεων κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Βιβλιοπωλείον της εστίας, Αθήνα 2007.

Ελεφαντής Άγγελος, «Το αντιστασιακό φαινόμενο. Στην Ευρώπη του Χίτλερ», στον συλλ. τόμο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Αλβανικό έπος – Κατοχή και Αντίσταση- Εμφύλιος*, τμ.8, Ελληνικά γράμματα, χ.τ. [2004], σ. 77-94.

Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης 1940-194. Δοκίμιο, 7 η έκδ., Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1984.

Καβάλα Μαρία, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», στον συλλ. τόμο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Αλβανικό έπος- Κατοχή και Αντίσταση – Εμφύλιος*, τμ.8, Ελληνικά γράμματα, χ.τ. [2004], σ. 49-62.

Καγγελάρη Δηώ, «Η θεατρική σκηνή 1941-1953», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20 ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή- Αντίσταση 1940-1945*, τμ.3, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 334-361.

Καραγιώργη Μαρία, *Από μια σπίθα ξεκίνησε...*, επιμ. Άγγελος Σιδεράτος, Προσκήνιο, χ.τ. [2001].

Κηπουροπούλου Γεωργία, «Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)», διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας 2014.

Κίνηση «Η γυναίκα στην Αντίσταση», *Γυναίκες στην Αντίσταση. Μαρτυρίες*, 2^η έκδ, Αθήνα 1982.

Κολιού Νίτσα, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-1944. Ιστορική έρευνα για το νομό Μαγνησίας*, 2τμ., Βόλος 1985.

Κολιού Νίτσα, *Τυπο – φωτο – γραφικό πανόραμα του Βόλου*, τμ.2, χ.τ. 1991.

Κοτζιούλας Γιώργος, *Θέατρο στα βουνά*, 2 η έκδ., Θεμέλιο, Αθήνα 1980.

Κωτσάκης Α. Σπύρος, *Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Αθήνα*, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1986.

Λαζάρου Φώφη, «Η χειραφέτηση των γυναικών στην Αντίσταση», στο: Στέλιος Κούλογλου (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, 3 η έκδ., Βιβλιοπωλείον της εστίας, Αθήνα 2006, σ. 83-100.

Λάζου Βασιλική, «Εδαφικός κατακερματισμός. Η Κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα», στον συλλ. τόμο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Αλβανικό έπος- Κατοχή και Αντίσταση – Εμφύλιος*, τμ.8, Ελληνικά γράμματα, χ.τ. [2004], σ. 33-48.

Λεφούσης Ηλίας, *Το εργατικό κίνημα του Βόλου 1881-1936*, Τυποεκδοτική, Βόλος 1985.

Λούκος Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ και Προκόπης Παπαστρατής (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20 ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή – Αντίσταση 1940-1945*, τμ.3, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 219-262.

Λυμπεράτος Π. Μιχάλης, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ και Προκόπης Παπαστρατής (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20 ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή – Αντίσταση 1940-1945*, τμ.3, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 9-68.

Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφ. Κώστας Κουρεμένος, 2^η έκδ., Αλεξάνδρεια, χ.τ. [1994].

Μαραγαρίτης Γιώργος, «Τα πρώτα βήματα. Αντιστασιακές δραστηριότητες, 1941-1942», στον συλλ. τόμο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Αλβανικό έπος – Κατοχή και Αντίσταση – Εμφύλιος*, τμ.8, Ελληνικά γράμματα, χ.τ. [2004], σ. 95-106.

Μαραγαρίτης Γιώργος, «Η Θεσσαλία στον πόλεμο και στην Αντίσταση», στο: Νίκος Χριστοφής (επιμ.), *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία. Όψεις της ιστορίας της κατά τη δεκαετία του '40*, Τόπος, Αθήνα [2017], σ. 25-46.

Μάρκαρης Πέτρος, «Πολιτικό θέατρο του λαού. Στον αγώνα για την απελευθέρωση», *Θέατρο*, τχ. 53-54 (Σεπτέμβριος- Δεκέμβριος 1976), σ. 31-38.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», στο: της ίδιας (επιμ.), *Ανθρωπολογία. Γυναίκες και φύλο. Κείμενα των S. Ortner, M. Strathern, M. Rosaldo*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα [1994], σ. 13-74.

Γιώργος Μπαλής, *40 χρόνια απ' την απελευθέρωση του Βόλου – Νέας Ιωνίας. 19 Οκτώβρη 1944*, Έκδοση του Δήμου Νέας Ιωνίας, Βόλος χ.χ.

Μπέτας Θανάσης, «'Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος εν Βόλω, 1918-1972'. Εργασία και επιβίωση στο Βόλο», διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2015.

Μπουρντιέ Πιέρ, «Σημειώσεις πάνω στην ιστορία των γυναικών», στο συλλ. τόμο: *Γυναίκες και ιστορία*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1995, σ. 68-72.

Οζέ – Εριτιέ Φρανσουάζ, «Για την αμφίβολη εξουσία των γυναικών», στον συλλ. τόμο: *Γυναίκες και ιστορία. Πρακτική Συμποσίου (Σορβόννη 13-14 Νοεμβρίου 1992)*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1995, σ. 123-138.

Παπαστεφανάκη Λήδα, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.

Ροσάλντο Μισέλ, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση», στο: Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία. Γυναίκες και φύλο. Κείμενα των S. Ortner, M. Strathern, M. Rosaldo*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα [1994], σ. 185-235.

Σαμίου Δήμητρα, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952), *Μνήμων*, τχ.12 (1989), σ. 161-172.

Σαμίου Δήμητρα, «Οι Ελληνίδες στην Κατοχή. Πόλεμος και ανατροπές», στον συλλ. τόμο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Αλβανικό έπος – Κατοχή και Αντίσταση – Εμφύλιος*, τμ.8, Ελληνικά γράμματα, χ.τ. [2004], σ. 179-188.

Σκοτ Ουόλακ Τζόουν, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», στο: Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, χ.τ. [1997], σ. 285-328.

Σκούρας Φώτης κ.α., *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, Οδυσσέας, Αθήνα 1991 [1947].

Smith D. Anthony, *Εθνική ταυτότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2000.

Σταύρου Γεράσιμος, «Το θέατρο στην Ελεύθερη Ελλάδα», *Επιθεώρηση τέχνης*, τχ. 87-88 (Μάρτιος- Απρίλιος 1962), σ. 376-385.

Στουρνάρας Νικόλαος, *Αναδρομή στα περασμένα. Μαγνησία 1943-1944. Η τραγωδία της Κατοχής*, χ.τ. 1996.

Τζαφλήρης Νίκος, «Επιβίωση και αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941-1944)», διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2007.

Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, τμ.2, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1974.

Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, τμ.3, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1975.

Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα, τμ.4, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1975.

Τσικρίκης Νίκος, «Όψεις της καθημερινότητας στην πόλη του Βόλου κατά την κατοχική περίοδο (1941-1944)», στο: Νίκος Χριστοφής (επιμ.), *τη Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία. Όψεις της ιστορίας της κατά τη δεκαετία του '40*, Τόπος, Αθήνα [2017], σ. 47-72.

Τσιλιβίδης Ηλ. Δημήτριος, *Οι υγειονομικοί της Μαγνησίας στον Πόλεμο και την Κατοχή*, έκδοση του Ιατρικού Συλλόγου Μαγνησίας, Βόλος 2003.

Τσουπαρόπουλος Θανάσης, *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης. Ιστορική και νομική προσέγγιση*, Γλάρος, Αθήνα [1989].

Φουντανόπουλος Κώστας, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20 ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τμ.2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 295-337.

Χατζηβασιλείου Χρύσα, *Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και το γυναικείο ζήτημα*, Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα 1946.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Όψεις της ελληνικής οικονομίας στη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944», στον συλλ. τόμο: *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 107-173.

Ψαρρά Αγγέλικα, «Χρονικό μιας μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάζω*, τχ. 198 (14 Σεπτεμβρίου 1988), σ. 29-36.

Ψαρρά Αγγέλικα, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, 2 η έκδ., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 67-82.

Ψαρρά Αγγέλικα, «8 Μαρτίου: σχόλιο στο χρονικό μιας επετείου», *Δίνη*, τχ.7 (1994), σ. 210-224.

Ψαρρά Αγγέλικα, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20 ού αιώνα. Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, τμ.4, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 177-228.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Davis Yuval Nira, *Gender and nation*, Sage publications, 2 η έκδ., 1998.

Goldstein S. Joshua, *War and gender*, 2 η έκδ., Cambridge university press, 2004.

Goodman Phil, «'Patriotic Femininity': Women's morals and men's morale during the Second World War», *Gender and history*, τμ.10 (Αύγουστος 1998), σ. 278-293.

Pankhurst Donna, «The 'sex war' and other wars: towards a feminist approach to peace building», *Development in Practice*, τμ.13 (Μάιος 2003), σ. 154-177.

Αντιστασιακός Τύπος

Αναγέννηση, Όργανο του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου νομού Μαγνησίας

ΕΑΜ, Όργανο της Επιτροπής Νομού μαγνησίας του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου

Εθνική εστία, Όργανο της Εθνικής Αλληλεγγύης Βόλου

Η εργατική, Όργανο της Επιτροπής Πόλης Βόλου του εργατικού ΕΑΜ (ΕΕΑΜ)

Λευτεριά, Όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής του Βόλου του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας

Νεανική φλόγα, Όργανο του Περιφερειακού Συμβουλίου Βόλου – Πηλίου της Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων

Νέος αγωνιστής, Όργανο του περιφερειακού Συμβουλίου της Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων (ΕΠΟΝ)

Ρήγας, Όργανο της Πανθεσσαλικής Επιτροπής του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ)

Ο φρουρός του λαού, Όργανο της διοικήσεως Μεραρχιών Εφεδρικού Εθνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού Θεσσαλίας

Εθνική Αλληλεγγύη, Όργανο της Επιτροπής πόλης Βόλου της Εθνικής Αλληλεγγύης.